

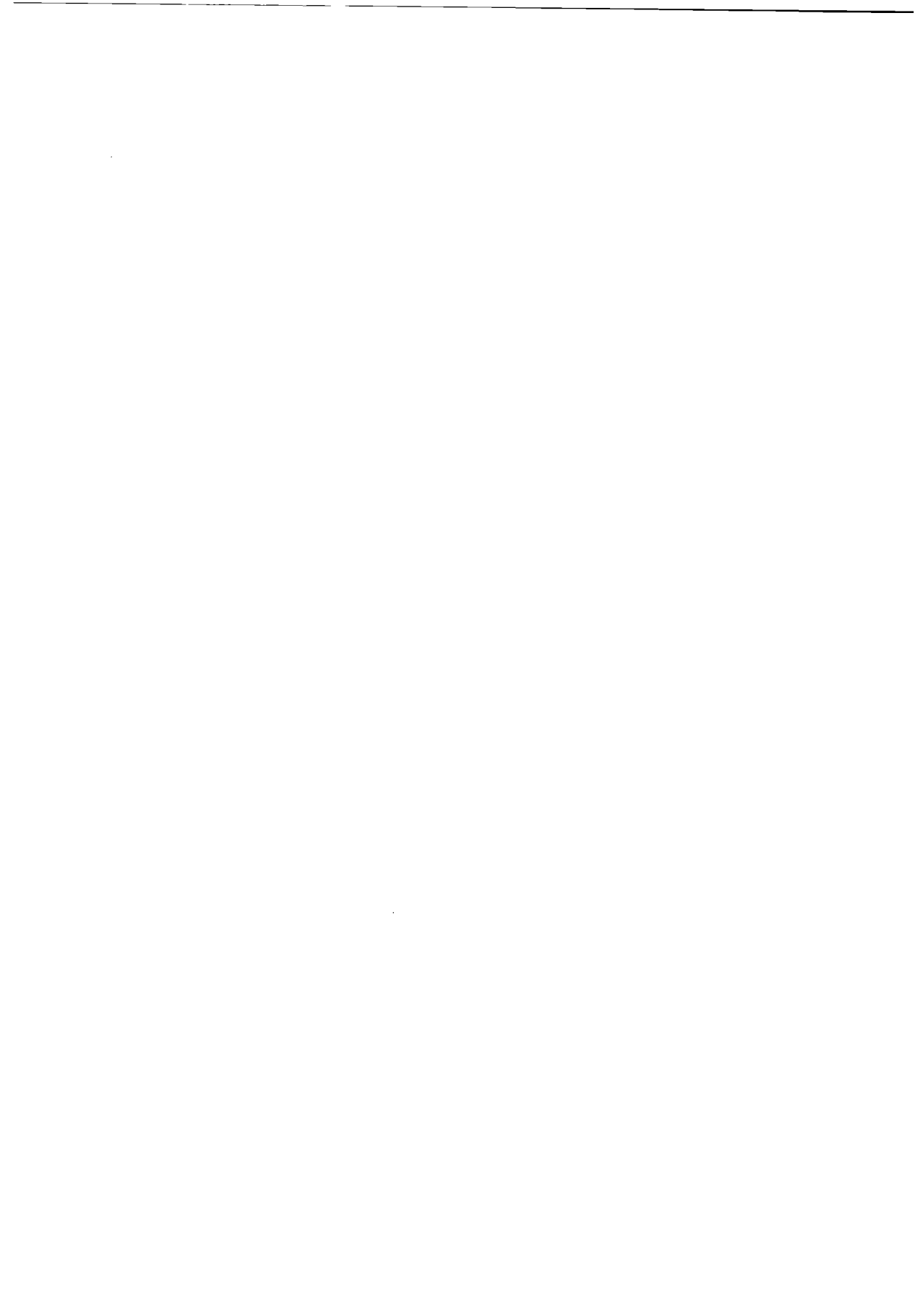
M. DEL MAR LLORENS
XAVIER AQUILUÉ

ILERCAVONIA-DERTOSA
I LES SEVES ENCUNYACIONS
MONETÀRIES

SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS NUMISMÀTICS

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

COMPLEMENTES D'ACTA NUMISMÀTICA

Col·lecció dirigida per M. Crusafont i A. M. Balaguer

1. - III Simposi Numismàtic de Barcelona. 1985
2. - L. VILLARONGA. Monedes de plata emporitanes dels segles V-IV aC. 1997
3. - L. VILLARONGA. Les dracmes ibèriques i llurs divisors. 1998
4. - M. CRUSAFONT. Pesals monetaris de la Corona catalanoaragonesa. 1999
5. - L. VILLARONGA. Les monedes de plata d'Empòrion, Rhode i les seves imitacions. 2000
6. - M. M. LLORENS - X. AQUILUÉ. Ilercavonia-Dertosa i les seves encunyacions monetàries. 2001

Moneda de la portada: As d'Ilercavonia-Dertosa de la segona emissió (núm. 6a del catàleg).

M. DEL MAR LLORENS
XAVIER AQUILUÉ

ILERCAVONIA-DERTOSA
I LES SEVES ENCUNYACIONS
MONETÀRIES

SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS NUMISMÀTICS

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

BARCELONA, 2001

This One

G5NK-3YU-HS38

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP:

Llorens Forcada, Maria del Mar

Ilercavonia-Dertosa i les seves encunyacions monetàries. —

(Complements d'Acta Numismàtica ; 6)

Bibliografia

ISBN 84-7283-563-4

I. Aquilué i Abadías, Xavier II. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics

III. Títol IV. Col·lecció: Complements d'Acta Numismàtica ; 6

1. Encunyació — Tortosa 2. Monedes romanes — Tortosa — Història
737.1.032.7(467.1 Eb Tortosa)

Amb la col·laboració de:

Redacció: Acta Numismàtica
Escola Pia, 85. 08201 Sabadell
Telèfon 937 252 036

© M. del Mar Llorens i Xavier Aquilué
© Societat Catalana d'Estudis Numismàtics
(filial de l'Institut d'Estudis Catalans), per a aquesta edició
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: març de 2001
Tiratge: 500 exemplars

Text original revisat lingüísticament pel Servei de Correcció de l'IEC.

Compost per Fotocomposició gama, s.l.
Carrer d'Arístides Maillol, 3, 1r. 08028 Barcelona

Imprès a Limpergraf, SL
Polígon industrial Can Salvatella. Carrer de Mogoda, 29-31. 08210 Barberà del Vallès

ISBN: 84-7283-563-4
Dipòsit Legal: B. 7171-2001

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

Índex

1. Introducció	9
2. Dades per a la història de la ciutat	13
2.1. Les fonts escrites	14
2.2. Les evidències epigràfiques	17
2.3. Les evidències arqueològiques	21
2.4. La problemàtica historicoarqueològica d' <i>Ilercavonia-Dertosa</i> ..	24
3. Els dissenys monetaris d' <i>Ilercavonia-Dertosa</i>	35
3.1. Els asos de la primera emissió	35
3.2. Els semis de la primera emissió	42
3.3. Els asos de la segona emissió	43
3.4. Els semis de la segona emissió	47
3.5. Comentaris sobre els motius monetaris	48
4. El taller monetari: organització i producció	56
4.1. Tècnica d'encunyació	56
4.2. Valors encunyats	56
4.3. Volum de producció	58
5. Les contramarques	65
6. La difusió de les monedes d' <i>Ilercavonia-Dertosa</i>	71
7. Cronologia	83

8. Conclusions	87
9. Catàleg	91
9.1. Introducció al catàleg	91
9.2. Procedència de les monedes	92
10. Glossari de termes marins	119
11. Bibliografia	121
12. Làmines	131

Abreviatures de llibres i revistes

- Act. Num.* *Acta Numismàtica*
AEspA *Archivo Español de Arqueología*
AIIN *Annali dell'Istituto Italiano di Numismatica*
AJN ANS *American Journal of Numismatics, American Numismatic Society*
ANS MN *American Numismatic Society, Numismatic Museum Notes*
BAR *British Archaeological Reports*
BCH *Bulletin de Correspondance Hellénique*
CIL II A. Hübner. *Corpus Inscriptionum Latinarum. II. Inscriptiones Hispaniae Latinae*. Berlín, 1869.
CIL II² G. Alföldy, M. Clauss, M. Mayer, V. Stylow (ed.). *Corpus Inscriptionum Latinarum, Pars XIV: Conventus Tarraconensis*, Fasc. I. Berlín, 1995.
CIN *Congreso Internacional de Numismática*
CMTM P. P. Ripollès. *La circulación monetaria en la Tarraconense Mediterránea, TV SIP, 77*. València, 1982.
CNA *Congreso Nacional de Arqueología*
CNHA L. Villaronga. *Corpus Nummum Hispaniae ante Augusti Aetatem*. Madrid, 1994.
CNN *Congreso Nacional de Numismática*
CPAC *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de Castellón*
EAE *Excavaciones Arqueológicas en España*
FHA *Fontes Hispaniae Antiquae*
GIC C. Howgego. *Greek Imperial Countermarks*. Londres, 1985.
GMI A. M. de Guadán. *La moneda ibérica*. Madrid, 1980.
GN *Gaceta Numismàtica*

- Hill G. F. Hill. *Notes of the Ancient Coinage of Hispania Citerior*. Nova York, 1931.
- MEFR *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome*
- MF *Madriider Forschungen*
- MICI AA. VV. «Le Monete Ispaniche nelle Collezioni Italiane, Parte I». *Bollettino di Numismatica*, 1986.
- NAH L. Villaronga. *Numismática antigua de Hispania*. Barcelona, 1979.
- NC *Numismatic Chronicle*
- Num. Hisp. *Numario Hispánico*
- Q. Tic. *Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche*
- RBN *Revue Belge de Numismatique*
- RIC I C. H. V. Sutherland. *Roman Imperial Coinage*, vol. I. Londres, 1984.
- RIN *Rivista Italiana di Numismatica*
- RN *Revue Numismatique*
- RPC I A. Burnett, M. Amandry, P. P. Ripollès. *Roman Provincial Coinage*, vol. I. Londres-París, 1992.
- RRC M. H. Crawford. *Roman Republican Coinage*. Cambridge, 1974.
- RSL *Rivista di Studi Liguri*
- SNB *Simposi Numismàtic de Barcelona*
- SNG *Sylloge Nummorum Graecorum*
- TV SIP *Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica*
- Vives A. Vives. *La moneda hispánica*. Madrid, 1926.
- ZPE *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*

1. Introducció

Les emissions monetàries de la ciutat d'*Ilercavonia-Dertosa* pertanyen al grup d'encunyacions que es denominen hispanollatines o hispanoromanes, per a diferenciar-les de les monedes amb llegenda ibèrica que van ser emeses en època romanorepublicana a la península Ibèrica. Des de l'any 1992, quan es va publicar el primer volum de la sèrie *Roman Provincial Coinage*, aquestes encunyacions reben, per primera vegada a l'àmbit hispànic, el nom de *provincials*. A partir d'aquesta data, doncs, s'ha estès l'ús de dita terminologia, ja que amb aquest mot s'agrupen no només les monedes encunyades a Hispània, sinó també totes aquelles encunyacions emeses per colònies, municipis i altres ciutats sota l'òrbita romana. *Ilercavonia-Dertosa* va ser, d'aquesta manera, una més de les nombroses ciutats que va emetre moneda entre la mort de Cèsar i les primeres dècades de l'Imperi. Les encunyacions provincials es caracteritzen, bàsicament, pel seu marcat caràcter local, tant pel que respecta als dissenys monetaris emprats com per la difusió de les seves monedes, restringida fonamentalment a la pròpia ciutat i als territoris més pròxims.

Les encunyacions provincials hispanes han estat objecte de nombrosos estudis, no obstant això, comencen a despertar més interès sobretot a partir de la publicació, l'any 1926, de l'obra d'A. Vives, *La moneda hispànica*. Posteriorment, es van succeir els treballs de G. F. Hill¹, M. Grant², A. Beltrán³, O. Gil

1. *Notes on the ancient coinage of Hispania Citerior*. Nova York, 1931.

2. *From Imperium to Auctoritas*. Cambridge, 1946 i *Aspects of the Principate of Tiberius*. Nova York, 1950.

3. *Curso de Numismática*. Madrid, 1959.

Farrés⁴, A. M. de Guadán⁵ i L. Villaronga⁶. Des de la publicació en 1992 del primer volum de la sèrie *Roman Provincial Coinage*, realitzat per A. Burnett, M. Amandry i P. P. Ripollès, es pot entendre cada taller com un element més dins de la complexa política monetària romana. Recentment, aquestes encunyacions han estat objecte d'una completa reflexió realitzada per P. P. Ripollès en un dels capítols del llibre *Historia monetaria de Hispania antigua*.⁷

Entre la mort de Cèsar i el regnat de Claudi I, a la península Ibèrica van estar en funcionament uns trenta-cinc tallers monetàries. Bona part d'aquests tallers ha estat objecte d'un estudi monogràfic,⁸ però no de tots es disposa del

4. *La moneda hispánica en la Edad Antigua*. Madrid, 1966.

5. *La Numismática Ibérica e Ibero-romana*. Madrid, 1969 i *La moneda ibérica*. Madrid, 1980.

6. *Numismática Antigua de Hispania*. Barcelona, 1979.

7. RIPOLLÈS, P. P. «Las acuñaciones cívicas romanas de la península Ibérica (44 aC-54 dC.)». A: AA. VV. *Historia monetaria de Hispania Antigua*. Madrid, 1998, p. 335-395.

8. Entre els tallers estudiats es troben *Emerita* (GIL FARRÉS, O. «La ceca de la Colonia Augusta Emerita». *AEspA* 64, 1946, p. 209-248; BELTRÁN, A. «Las monedas romanas de Mérida: su interpretación histórica». *Augusta Emerita, Actas del Bimilenario de Mérida*. Madrid, 1976, p. 93-105); *Ebora, Iulia Traducta, Colonia Romula* (CHAVES, F. «Las cecas hispano-romanas de Ebora, Iulia Traducta, Colonia Romula». *Numisma*, 156-161, 1979, p. 9-91 i *Numisma*, 168-173, 1981, p. 33-71); *Italica* (CHAVES, F. *Las monedas de Italica*. Sevilla, 1978); *Gades* (ALFARO, C. *Las monedas de Gadir-Gades*. Madrid, 1988); *Carteia* (CHAVES, F. *Las monedas hispano-romanas de Carteia*. Barcelona, 1979); *Colonia Patricia* (CHAVES, F. *La Córdoba hispano-romana y sus monedas*. Sevilla, 1977; KNAPP, R. C. «The Coinage of Corduba, Colonia Patricia». *AIIN*, 29, 1982, p. 183-202); *Acci* (CHAVES, F. «Las monedas de Acci». *Numisma*, 138-143, 1976, p. 141-158); *Carthago Nova* (LLORENS, M. M. *La ciudad romana de Carthago Nova: las emisiones romanas*. Murcia, 1994); *Ilici* (LLORENS, M. M. *La ceca de Ilici*. València, 1987); *Saguntum* (VILLARONGA, L. *Las monedas de Arse-Saguntum*. Barcelona, 1967; LLORENS, M. M.; RIPOLLÈS, P. P. «Saguntum: las acuñaciones de Tiberio». *Homenatge A. Chabret 1888-1988*. València, 1989, p. 155-206); *Ebusus* (CAMPO, M. *Las monedas de Ebusus*. Barcelona, 1976); *Tarraco* (VILLARONGA, L. «La amonedación de Tarraco y su aspecto metrológico». *Q. Tic.*, VI, 1977, p. 139-156); *Emporiae* (VILLARONGA, L. *The Aes Coinage of Emporion*. *BAR IS*, 23, Oxford 1977); *Caesaraugusta* (GIL FARRÉS, O. «La ceca de la Colonia Caesarea Augusta». *Ampurias*, XIII, 1951, p. 65-111; BELTRÁN, A. «Las monedas antiguas de Zaragoza». *Numisma*, 20, 1956, p. 9-40); *Calagurris* (RUIZ TRAPERO, M. *Las acuñaciones hispano-romanas de Calagurris*. Barcelona, 1968); *Celsa* (BELTRÁN, M.; MOSTALAC, A.; LASHERAS, J. A. *Colonia Victrix Iulia Lepida-Celsa (Velilla del Ebro, Zaragoza)*. I. *La arquitectura de la «Casa de los Delfines»*. Saragossa, 1984, p. 11-28); *Segovia* (BELTRÁN, A. «El Museo numismático de Segovia y la primera emisión de la ceca segoviana». *Numisma*, 138-143, 1976, p. 129-132); *Segobriga* (RIPOLLÈS, P. P.; ABASCAL, J. M. *Las monedas de la ciudad romana de Segobriga (Saelices, Cuenca)*. Barcelona-Madrid, 1996); *Ercavica* (GOMIS, M. *La ceca de Ercavica*. Barcelona-Madrid, 1997); *Osca* (DOMÍNGUEZ, A. *Medallas de la Antigüedad. Las acuñaciones ibéricas y romanas de Osca*. Osca, 1991) i *Osicerda* (GOMIS, M. «Osicerda: un ejemplo de acuñaciones hispanorromanas en época de Tiberio». *GN*, 122, 1996, p. 29-46).

mateix grau d'informació. En alguns només s'han analitzat detalls concrets del taller, en altres s'ha publicat una recopilació de monedes amb llistats més o menys exhaustius, mentre que en els més recents s'ha abordat la diferenciació de tots els encunyats que van ser emprats en cadascuna de les emissions monetàries.⁹ Aquest mètode és l'únic que permet reconstruir com funcionava una seca, establir la seva importància i la quantitat aproximada de monedes que va posar en circulació, i proporcionar una informació bàsica per a entendre el paper desenvolupat per la moneda durant els segles I aC i I dC. Altres tallers, al contrari, ni tan sols han estat objecte d'un estudi monogràfic.¹⁰

Amb la finalitat d'entendre millor les encunyacions emeses per la ciutat d'*Ilercavonia-Dertosa*, que fins al moment no ha estat estudiada específicament, aquest llibre se subdivideix en diferents apartats. Al capítol segon s'aborda una breu història de la ciutat, que permet situar les emissions en el seu context històric, analitzant les notícies que van transmetre els autors antics, les evidències epigràfiques i la documentació aportada per l'arqueologia. Al capítol tercer s'analitzen els dissenys emprats en les monedes d'*Ilercavonia-Dertosa*, i es dona especial importància a la descripció de les naus que amb tant de detall apareixen en les monedes d'aquesta seca. Al capítol quart s'aborda l'anàlisi del taller monetari amb referència, en primer lloc, a l'organització del propi taller i a la tècnica emprada per batre les monedes; després s'estudien els valors emesos i el volum estimat que devien encunyar, amb l'objecte de conèixer la seva importància respecte a altres seques hispanes i qüestionar el motiu de la seva encunyació. El capítol cinquè es destina a l'estudi de les contramarques i el capítol sisè, a la difusió de les monedes; a través d'ambdós es veurà la relació d'*Ilercavonia-Dertosa* amb altres ciutats i l'ús de les monedes una vegada estaven en circulació. Al capítol setè s'analitza la informació cronològica aportada per les monedes. Un resum de les idees més importants d'aquest treball apareix al capítol vuitè. La part fonamental del llibre es troba al catàleg, on es recopila la majoria de les monedes d'*Ilercavonia-Dertosa* conservades en l'actualitat o que han estat publicades, detallant els encunyats identificats i altres característiques de les monedes. Per últim, en el capítol desè un

9. KNAPP, R. C. «The Coinage...», *op. cit.* nota 8; LLORENS, M. M. *La ciudad romana...*, *op. cit.* nota 8; LLORENS, M. M. *La ceca de Ilici*, *op. cit.* nota 8; LLORENS, M. M.; RIPOLLÈS, P. P. «Saguntum...», *op. cit.* nota 8; RIPOLLÈS, P. P.; ABASCAL, J. M. *Las monedas...*, *op. cit.* nota 8; GOMIS, M. *La ceca...*, *op. cit.* nota 8; GOMIS, M. «Osicerda...», *op. cit.* nota 8.

10. *Pax Iulia, Laelia, Irippu, Osset, Abdera, Ilerda, Bilbilis, Turiaso, Cascantum, Graccurris, Clunia i Salacia.*

vocabulari de termes nàutics permetrà entendre algunes de les qüestions plantejades en el llibre i en l'onzè es detalla la bibliografia consultada i més directament relacionada amb *Ilercavonia-Dertosa*.

La realització del present estudi ha estat possible gràcies a la col·laboració de nombroses persones i institucions a qui des d'aquí volem agrair el seu interès i el seu ajut.

Estem en deute amb la Fundació Caixa d'Estalvis i Pensions de Barcelona, per concedir-nos l'any 1990 una beca d'investigació que va permetre emprendre aquest estudi.

La recopilació de les monedes d'*Ilercavonia-Dertosa* ha pogut realitzar-se gràcies als conservadors i directors de diferents museus i gabinets, entre ells desitgem destacar C. Alfaro (Museo Arqueológico Nacional, Madrid), A. Burnett (British Museum, Londres), M. Campo (Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona), R. Durán (Museo Casa de la Moneda, Madrid), Ch. Howgego (Ashmolean Museum, Oxford), R. Ramos (Museo Arqueológico Municipal, Elx), A. Ribera (Servei d'Investigació Arqueològica Municipal, València), H. D. Schultz (Staatliche Museen, Berlín), R. Sanz (Museo de Albacete), F. Tarrats (Museu Nacional Arqueològic de Tarragona) i T. Volk (Fitzwillian Museum, Cambridge). Tots ells ens han donat tot tipus de facilitats per a consultar els exemplars allí conservats.

Agraïm especialment a L. Villaronga (Barcelona) haver-nos deixat consultar tant la seva col·lecció com el seu arxiu fotogràfic. A L. Bustos (la Sénia) i F. Domènech (Barcelona) haver-nos permès incorporar els exemplars de les seves col·leccions en aquest treball. A F. Arasa (Castelló), L. Burés (Barcelona), R. Cebrián (València), E. Collado (València), M. Gomis (Barcelona), J. Massó (Tarragona), M. Mayer (Barcelona), M. Miró (Tarragona), J. Sabaté (Amposta), E. Ramon (Tarragona) i I. Rodà (Barcelona) les informacions i dades proporcionades per al nostre estudi.

A la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, i especialment a M. Crusafont i A. M. Balaguer, volem agrair l'edició del nostre treball en aquesta sèrie.

Finalment, desitgem agrair a P. P. Ripollès (València) la documentació numismàtica que ens va cedir, la seva inestimable col·laboració, els seus interessants suggeriments i consells en l'elaboració d'aquest llibre.

2. Dades per a la història de la ciutat

La ciutat romana de *Dertosa*, identificada amb la actual Tortosa, estava situada a la antiga desembocadura del riu *Hiberus* (Ebre), en una època en la qual encara no s'havia produït la formació del Delta (fig. 1).

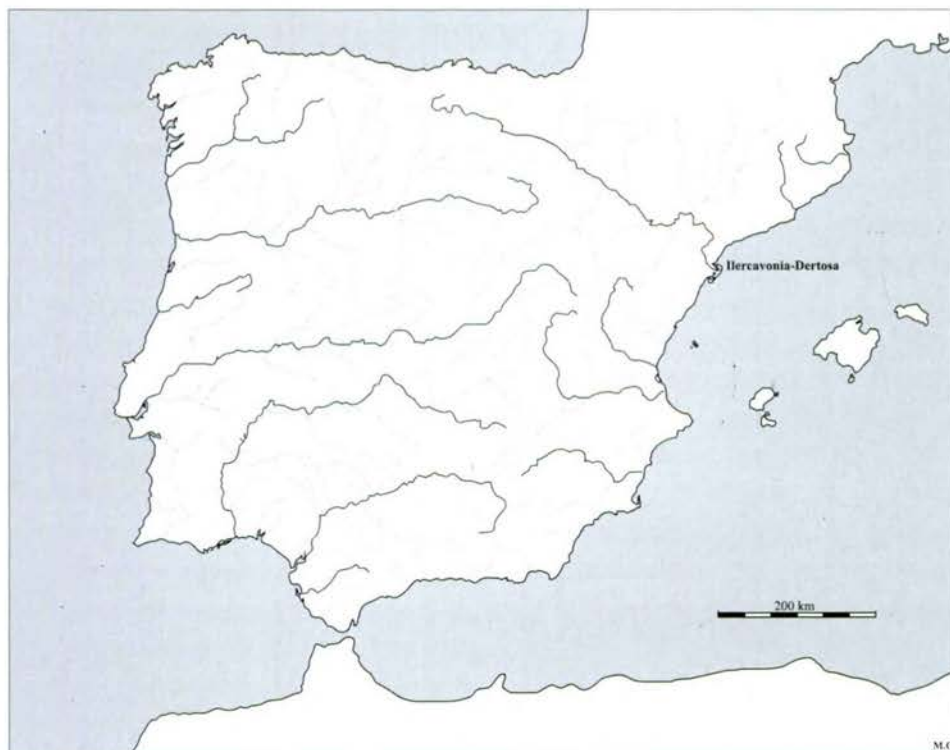

FIG. 1. Situació d'*Ilercavonia-Dertosa*.

La importància de la ciutat va estar determinada, sens dubte, per la seva situació estratègica, tant pel que respecta a les comunicacions marítimes i fluvials com pel que respecta a les comunicacions terrestres, en controlar el pas del riu Ebre.

La seva propera ubicació en l'antiga línia de costa facilitava els contactes entre el litoral i l'interior de la vall de l'Ebre, gràcies a la navegabilitat del riu. En aquest sentit, cal recordar el que diu Plini en la seva *Naturalis Historia* (3, 21) en descriure la costa oriental de la península Ibèrica:

A continuació la regió dels ilercavons, el corrent del *Hiberus*, ric pel seu comerç fluvial, que neix entre els càntabres, lluny de l'*oppidum* de *Iuliobriga*, i flueix durant 450.000 passos, essent navegable en un trajecte de 260.000, a partir del *oppidum* de *Vareia*.

En relació a les comunicacions terrestres, *Dertosa* constituïa un punt d'aturada en el traçat de la *Via Augusta*, per on es creuava el riu Ebre, fet confirmat per la presència del nom de la ciutat (*Dertosam*) tant en els famosos Vasos Apol·linars com en l'itinerari d'Antoninus i en el de Ravennate.¹

Aquestes evidències prefiguren un nucli urbà extremadament important, del qual dependrien tant les instal·lacions portuàries marítimes com les fluvials i que controlaria el pas de persones i mercaderies de l'Ebre a través, segurament, d'un servei de transport fluvial.

No obstant això, el coneixement històric i arqueològic disponible d'aquesta ciutat en època romana és molt reduït, de manera que les seves encunyacions són un dels pocs elements, per ara, que permeten un apropament a la seva història. La seca provincial d'*Ilercavonia-Dertosa* no ha estat objecte fins al moment de cap estudi monogràfic que permeti calibrar la seva importància i el seu significat dins del context històric de la ciutat i també dins del panorama general de les encunyacions hispàniques provincials. Aquest llibre pretén, en certa manera, cobrir aquest buit.

2.1. LES FONTS ESCRITES

Les primeres evidències de l'existència d'un nucli urbà en l'antiga desembocadura de l'Ebre procedeixen de les fonts literàries d'època clàssica que

1. ROLDÁN HERVÁS, J. M. *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la península Ibérica*. Madrid, 1975, p. 235.

han perdurat fins avui. No s'analitzarà la possible identificació de la ciutat de *Tyrichae* —citada a *Ora Maritima* d'Aviè (v. 496-504) com un centre d'intercanvis comercials situat a dalt de la desembocadura de l'Ebre— amb l'actual Tortosa, ja que el debat sembla estèril.² Falten les proves arqueològiques de l'antiguitat atribuïda al periple massaliota —segle VI aC—, en el qual s'inspira l'obra d'Aviè, que permetin relacionar un nucli d'aquestes característiques amb qualsevol jaciment conegut de la zona on suposadament estava ubicat.

Les notícies disponibles de l'etapa tardorepublicana i altimperial són reflex de la informació coneguda pels autors antics, encara que també la seva interpretació pot resultar problemàtica. Les diferents fonts que s'analitzen situen al territori del poble ibèric dels ilercavons, ilergavoneses i illurgavonenses,³ i al costat del riu *Hiberus*, una ciutat denominada *Hibera* i/o *Dertosa*, sense que els dos noms apareguin citats conjuntament i sense poder afirmar amb absoluta seguretat que les dues denominacions responguin al mateix nucli urbà.

La primera i única menció a la ciutat d'*Hibera* es troba en Titus Livi quan descriu els avatars de la segona guerra púnica a Hispània l'any 215 aC.⁴ Les paraules de Livi (23, 28, 7-10) sobre el seu caràcter urbà no deixen cap tipus de dubte: «decidiren posar setge a Hibera, ciutat llavors la més rica d'aquella regió i anomenada així per la seva proximitat al riu...», encara que la narració dels fets la situa al sud de l'Ebre, ja que les tropes romanes van haver de creuar el riu per assetjar la ciutat.⁵ Aquesta evidència obliga a pensar que la ciutat ibèrica d'*Hibera* no pot estar ubicada sota l'actual Tortosa, que es troba al nord de l'Ebre. La suposició de Bayerri segons la qual el nom real d'aquesta ciutat fóra *Ilerca* i que *Hibera* únicament seria el seu sobrenom, no explica de manera convincent per què Livi no la va denominar amb el seu nom real i va haver de recórrer al seu apel·latiu o sobrenom.⁶

No obstant això, la seva adscripció a la regió dels ilercavons està fora de tot dubte. Ja en l'any 217 aC, aquests apareixen sota la influència dels cartaginesos «*castra punica in agro Ilergavonensium*» (Liv. 22, 21, 6). Posteriorment,

2. FHA, I; BAYERRI, E. *Historia de Tortosa y su comarca*, vol. I. Tortosa, 1933, p. 302-308; PENA, M. J. «Avieno y las costas de Catalunya y Levante. I. Tyrichae: ΤΥΡΙΚΑΙ. ¿LA TIRIA?». *Faventia*, 11, 1989, p. 9-21.

3. TOVAR, A. *Iberische Landeskunde. Segunda Parte. Las tribus y ciudades de la Antigua Hispania*. Vol. 3. *Tarraconensis*. Baden-Baden, 1989, p. 34-35.

4. FHA, III, p. 79; FLAMSTEAD, C.; SEYMOUR, R. *Titi Livi, Ab Urbe Condita. Recognoverunt et adnotatione crítica instruxerunt*, v. III, L. XXI-XXV. Oxford, 1961.

5. FHA, III, p. 79; BAYERRI, E. *Historia de Tortosa.... op. cit.* nota 2, p. 395-416.

6. BAYERRI, E. *Historia de Tortosa.... op. cit.* nota 2, p. 394-395 i 451-453.

tornen a ser citats pel mateix Livi en relatar els esdeveniments de l'any 71 aC en el transcurs de les guerres sertorianes. Les mencions a *Ilercaonum gentem* i a *Ilercaonia et Contestania* (Liv. frag. 91) deixen clar que es tracta d'una gens i d'una regió o territori *ilercaon*, sense que això pugui interpretar-se necessàriament com que existia una ciutat amb aquest nom.

En la mateixa direcció apunten les notícies de Cèsar, que en relatar els fets esdevinguts durant la batalla d'*Ilerda* de l'any 49 aC, comenta que es van passar a la seva part els *tarraconenses*, els *lacetani*, els *ausetani* i els *illurgavonenses* (Civ. 1, 60, 2) i que una *cohors illurgavonensis* que estava lluitant amb els pompeians, en assabentar-se d'aquest fet, va canviar de ban (Civ. 1, 60, 4).

Aquí s'acaben les referències pertanyents al període tardorepublicà. Cap menció, doncs, a *Dertosa* com a ciutat, una única menció a la ciutat ibèrica d'*Hibera* en el segle III aC i constants al·lusions als ilercavons com a poble.

La referència escrita més antiga del nom de *Dertosa* es troba en l'obra del geògraf grec Estrabó, escrita uns anys abans del canvi d'era. Estrabó en descriure la península Ibèrica diu: «després (de Sagunt), en el pas del riu Ebre, es troba la colònia (αποικία de *Dertosa*)» (Chr. 3, 4, 6). I més endavant, en comentar el traçat de la via terrestre que connectava Itàlia amb la Bètica, diu que «de *Tarraco* va al pas de l'*Iber*, en la ciutat de *Dertosa*» (Chr. 3, 4, 9), constant sense equívocs que el pas del riu es realitzava per aquesta ciutat. Posteriorment, en l'obra de Pomponi Mela, escrita cap a l'any 43 dC, es llegeix: «*Tarraco* és la ciutat més opulenta entre les situades en aquesta costa; està banyada pel petit riu *Tulcis*, més enllà del qual es troba l'ingent *Hiberus*, que banya *Dertosa*» (Mela 2, 90).

En la *Naturalis Historia* de Plini, escrita a mitjan segle I dC, no tan sols torna a aparèixer el nom de l'antic territori dels ilercavons, que ja s'ha comentat anteriorment en parlar de la navegabilitat de l'Ebre, sinó que es mencionen aquells *populi* de la zona que depenien administrativament de la capital provincial: «A *Tarraco* acudeixen a dirimir els seus plets 42 pobles, entre els quals els més coneguts són els *dertosani* i els *bisgargitani*, els dos amb dret romà» (3, 23). Els *dertosani*, sens dubte, són els ciutadans d'*Ilercavonia-Dertosa* i els *bisgargitani* són els ciutadans de *Biscargis*, citada com ciutat ilercavona per Ptolomeu (2, 6, 63) i d'ubicació desconeguda en l'actualitat.

Un altre escriptor, Suetoni, que va viure a finals del segle I dC i inicis del segle II dC, quan relata la revolta de Galba de l'any 68 dC al seu llibre *De vita duodecim Caesarum*, diu que aquest va poder equipar les tropes insurrectes gràcies a un carregament d'armes que transportava una nau d'Alexandria que va naufragar molt a prop de *Dertosa* (*Galba* 10, 4).

L'última menció d'època romana de *Dertosa*, la proporciona Ptolomeu en la seva obra geogràfica escrita a mitjan segle II dC, on es limita a donar les coordenades de la seva situació topogràfica (Ptol. 2, 6, 63) i on la situa dins del territori dels ilerjavons (Ptol. 2, 6, 16 i 2, 6, 63).

D'aquesta manera, les notícies del període romà altimperial mencionen únicament la ciutat de *Dertosa* en el pas del riu Ebre i dins del territori dels ilerjavons, sense que aparegui cap altra ciutat amb el nom propi d'*Hibera* o simplement d'*Ilerjavonia*.

2.2. LES EVIDÈNCIES EPIGRÀFIQUES

El conjunt epigràfic de *Dertosa* ha estat publicat recentment en una de les parts de la nova edició del volum II del *Corpus Inscriptionum Latinarum*,⁷ on es fa una relació d'un total de trenta-quatre inscripcions conegudes.⁸ Aquest conjunt d'inscripcions és molt heterogeni, ja que engloba tant inscripcions del període altimperial com d'època tardoromana. De la mateixa manera, comprèn no sol les inscripcions aparegudes a Tortosa ciutat sinó també les procedents de les localitats pròximes de Benifallet,⁹ Ginestar,¹⁰ Tivissa¹¹ i Vinebre.¹² S'inclou també l'estela funerària de Vinebre amb una interessantíssima inscripció mètrica en vers.¹³

Cal destacar, com ja va veure Hübner, que en cap de les inscripcions documentades apareix el nom d'*Ilerjavonia* o d'*Hibera* com a ciutat i sí, en canvi, el de *Dertosa*. Així, es tenen documentades les fórmules: *r(es) p(ublica) Dertos(anorum)*,¹⁴ *ord(o) d(ecurionum) c(- -) D(ertosanae)*,¹⁵ *ordo Derto-*

7. ALFÖLDY, G.; CLAUSS, M.; MAYER M. (ed.) *Corpus Inscriptionum Latinarum, Pars XIV: Conventus Tarraconensis*, Fasc. I. Berlín, 1995, p. 149-158.

8. Aquestes inscripcions van ser publicades uns anys abans en diferents articles: MAYER, M.; RODÀ, I. «Consideraciones sobre el conjunto epigráfico de Dertosa». *XVII CNA*, Logronyo, 1983 [Saragossa, 1985], p. 701-737; MAYER, M.; RODÀ, I. «L'epigrafia romana a Catalunya, estat de la qüestió i darreres novetats». *Fonaments*, 5, 1985, p. 167-172; GENERA, M. «Estat actual de la recerca sobre la Dertosa romana». *Quaderns d'Història Tarraconense*, v, 1985, p. 139.

9. *CIL* II²/14.810.

10. *CIL* II²/14.811.

11. *CIL* II²/14.812.

12. *CIL* II²/14.813.

13. *CIL* II²/14.814.

14. *CIL* II²/14.786.

15. *CIL* II²/14.788.

sa(norum),¹⁶ o la dubtosa interpretació de *Mun[(icipium) H(ibera) I(ulia) Dert(osa)]* de la làpida extreta de l'immoble número 14 del carrer Vall.¹⁷

La cronologia més antiga per a les inscripcions conegudes de *Dertosa* se situa en època julioclàudia,¹⁸ i és interessant remarcar que la inscripció que s'havia desenvolupat com *Mun(icipium) H(ibera) I(ulia) Dert(osa)* es datava en la segona meitat del segle I dC¹⁹ o ja dins de l'època antonina,²⁰ mentre que la referent a *ord(o) d(ecurionum) c(- - -) D(ertosanae)* es data l'any 249/250 dC.²¹

Les al·lusions a les magistratures i càrrecs sacerdotals que es coneixen per les inscripcions no projecten cap llum sobre l'estatut jurídic de la ciutat, i presenten una organització cívica pròpia tant dels *municipia* com de les *coloniae* de dret romà.²² Apareixen documentats l'*ordo decurionum* o senat de la ciutat, les magistratures locals d'edils i duumvirs, els càrrecs religiosos de flàmines i sevirs augustals, així com associacions religioses i funeràries (*sodales Herculanii*).²³ A destacar que la inscripció *CIL II²/14.791* demostra que els ciutadans de *Dertosa* estaven adscrits a la tribu Galeria.

Finalment, s'ha de ressenyar la impossibilitat de poder extraure cap conclusió per a rastrejar la configuració urbanística de la ciutat romana a causa de la ubicació de les troballes d'aquestes inscripcions. Aquest mètode, que tan bons resultats ha proporcionat en altres ciutats com *Tarraco*²⁴ o *Corduba*,²⁵ no permet aquí cap precisió. Totes les inscripcions conegudes de la ciutat han aparegut reaprofitades en construccions posteriors a la repoblació cristiana del se-

16. *CIL II²/14.796*.

17. Ara reinterpretada per Fabre, Mayer i Rodà com: *Pom[---]/G(ai)filiae) S[---]/PRO[---]/L(ucius) Mun[---]* (*CIL II²/14.797*).

18. MAYER, M.; RODÀ, I. «Consideraciones...», *op. cit.* nota 8, p. 712.

19. MAYER, M.; RODÀ, I. «L'epigrafia romana a Catalunya...», *op. cit.* nota 8, p. 171.

20. MAYER, M.; RODÀ, I. «La romanització a Catalunya. Algunes qüestions». *VI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà, 1984, [Puigcerdà, 1986], p. 349-350.

21. *CIL II²/14.788*.

22. ABASCAL, J. M.; ESPINOSA, U. *La ciudad hispano-romana. Privilegio y poder*. Logronyo, 1989, p. 129.

23. Els primers magistrats de *Dertosa* apareixen en el segle I dC (RODÀ, I. «Los primeros magistrados en colonias y municipios de la Hispania Citerior (al norte de Saguntum)» A: GONZÁLEZ, J. (ed.), *Estudios sobre Urso, Colonia Iulia Genetiva*. Sevilla, 1989, p. 345-355).

24. ALFÖLDY, G. *Die Römischen Inschriften von Tarraco*. *MF*, 10. Berlín, 1975.

25. STYLOW, A. U. «Apuntes sobre el urbanismo de la Corduba romana». A: TRILLMICH, W.; ZANKER, P. (ed.). *Stadtbild und Ideologie*. Kolloquium in Madrid 1987 [Munich, 1990], p. 259-282.

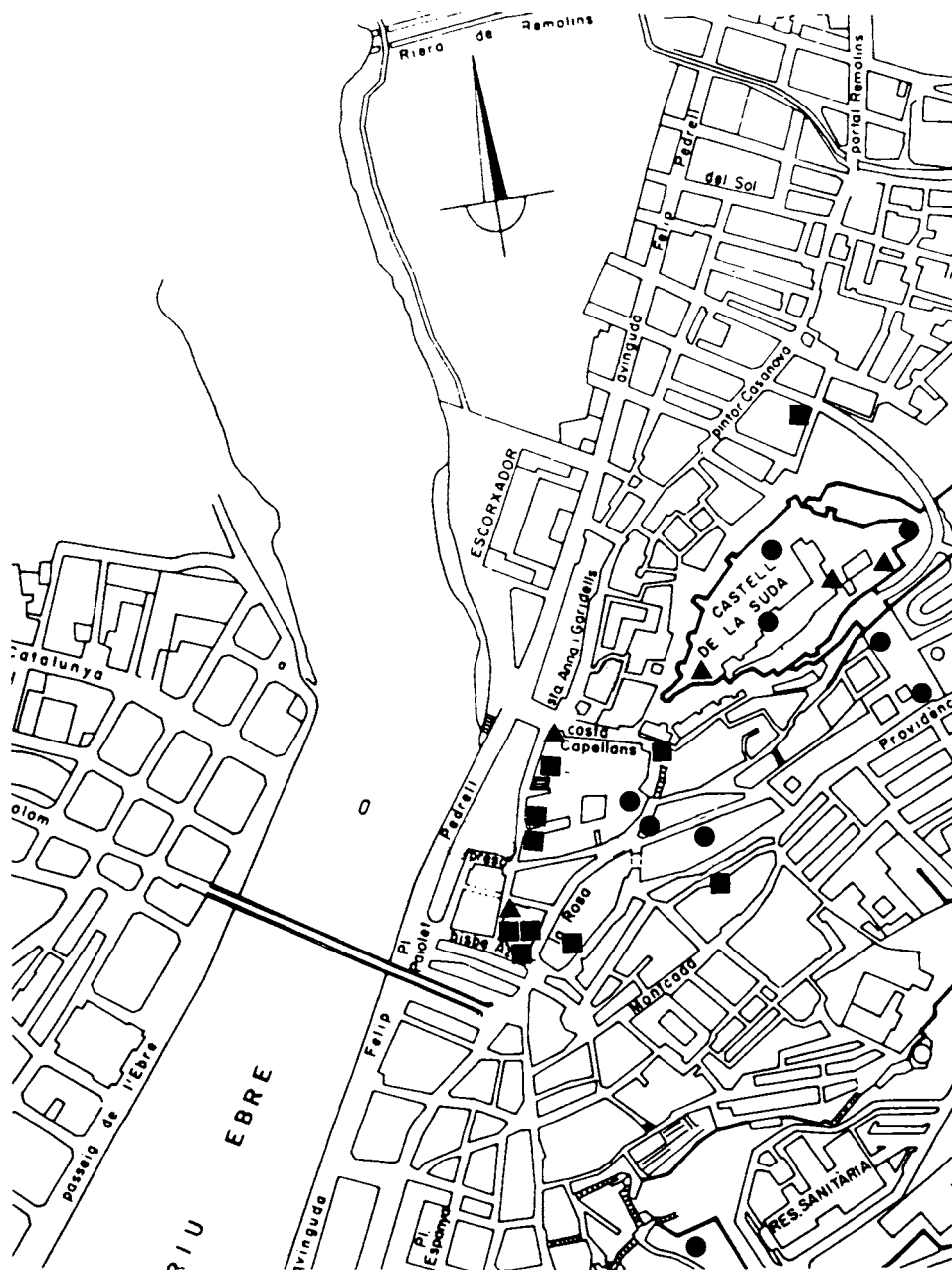

FIG. 2. Situació de les diferents inscripcions romanes de Tortosa reaprofitades en construccions posteriors a l'ocupació musulmana (● funeràries, ■ honorífiques, ▲ votives).

gle XII. D'aquesta manera, inscripcions funeràries han aparegut encastades al castell de la Suda i en el seu entorn,²⁶ al campanar de la Seu,²⁷ en un solar del carrer de la Mercè²⁸ i dins del terme municipal però fora del nucli urbà.²⁹ Inscripcions honorífiques s'han documentat a l'edifici número 10 del carrer de la Ciutat,³⁰ en la torre esquerra de la Seu³¹ i en l'edifici número 4 del carrer del Vall.³² Inscripcions votives s'han trobat en les edificacions de l'entrada al castell de la Suda³³ i en el mateix castell,³⁴ així com en l'edifici número 10 del carrer de la Ciutat.³⁵

Es veu, doncs, que bàsicament el castell de la Suda, la Seu i l'immoble del carrer de la Ciutat presenten la major part de les troballes conegudes; s'hi barregen inscripcions de natura molt diversa, que no permeten plantejar, de moment, una hipòtesi sobre la situació de les necròpolis o dels llocs de representació política i religiosa de la Tortosa romana (fig. 2). El total desconeixement de la situació originària d'aquestes inscripcions i del procés de trasllat que han sofert fins aparèixer on han estat documentades en la actualitat, impedeix aventurar qualsevol hipòtesi fiable.

Pel que fa a l'estatut jurídic de la ciutat cal dir que les evidències epigràfiques encara plantegen dubtes. La inscripció amb *ord(o) d(ecurionum) c(- -) D(ertosanae)*, que havia estat interpretada com una al·lusió al títol de *colonia*, ara sembla que ha de restituir-se com *civitas*.³⁶ Per altra banda, també la inscripció que feia referència al rang de *municipium* ha estat totalment reinterpretada i es tracta d'una làpida honorífica que no fa cap menció de la ciutat.³⁷ De tot això es dedueix que la base més segura per a establir quin va ser l'estatut jurídic de la ciutat en època altimperial ho proporcionen les monedes de la seca local, on es presenta l'abreviatura MVN en la titulació de la ciutat.

26. *CIL* II²/14.799, 14.800 i 14.807.

27. *CIL* II²/14.803.

28. ABRIL, J. *Notes a les reflexiones sobre los Dialogos de Despuig*. Tortosa, 1905, p. 100; MAYER, M.; RODÀ, I. «Consideraciones...», *op. cit.* nota 8, núm. 23 = *CIL* II²/14.804.

29. MAYER, M.; RODÀ, I. «L'epigrafia romana a Catalunya...», *op. cit.* nota 8, p. 163-186.

30. *CIL* II²/14.786, 14.794 i 14.795.

31. *CIL* II²/14.788 i 14.796.

32. *CIL* II²/14.789.

33. *CIL* II²/14.784.

34. *CIL* II²/14.781.

35. *CIL* II²/14.783.

36. *CIL* II²/14.788 i p. 150 amb la bibliografia anterior.

37. *CIL* II²/14.797 (vegeu nota 17).

2.3. LES EVIDÈNCIES ARQUEOLÒGIQUES

El coneixement arqueològic que es posseeix sobre la Tortosa romana no permet precisar ni les característiques físiques de la ciutat ni el seu desenvolupament històric, a pesar de les excavacions efectuades en els darrers anys dins del que es considera el nucli urbà de l'antiga *Dertosa*.³⁸

No es tenen evidències científiques segures per afirmar quan es va iniciar la vida de la ciutat, ja que fins al moment els materials més antics amb estratigrafia es daten en el segle I dC.³⁹ Res permet afirmar si *Dertosa* va ser una fundació d'època tardorepublicana, com succeeix amb altres ciutats romanes del nord-est de la Hispània citerior com *Baetulo* (Badalona), *Emporiae* (Empúries), *Gerunda* (Girona) o la més propera, *Tarraco* (Tarragona), ni molt menys suposar si aquesta ciutat romana va sorgir com a resultat de la transformació d'un nucli indígena anterior.

Es desconeix el traçat urbanístic de la ciutat i els seus propis límits, ja que la investigació arqueològica es veu dificultada extraordinàriament per l'aparició de la capa freàtica en els nivells estratigràfics corresponents al període romà.

Se suposa que la ciutat estava situada a la riba nord de l'Ebre, entre el riu i la Suda, amb uns límits totalment imprecisos (fig. 3). L'escassa entitat de les restes arquitectòniques trobades és també desesperant. En el solar núm. 5 de la costa dels Capellans es va documentar els fonaments en *opus caementicium* d'un mur del segle I dC.⁴⁰ Entre el castell i el riu, al carrer de l'Hospitalet destaca un important conjunt de material arqueològic romà.⁴¹ Així mateix, unes estructures imprecises altimperials i d'escassa entitat es van descobrir a la pla-

38. GENERA, M. «Estat actual de la recerca...», *op. cit.* nota 8, p. 135-144; AA. VV. «Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme l'any 1984 a Tortosa (Baix Ebre)». *Tribuna d'Arqueologia 1984-1985*. Barcelona, 1986, p. 115-120; MIRAVALL, R. *Necròpolis, sepultures i inhumacions a Tortosa*. «Col·lecció Dertosa», 28, Tortosa, 1988; GENERA, M.; ARBELOA, J. M. V. «L'estat actual de la investigació arqueològica sobre la Dertosa romana i la seva àrea d'influència». *Tribuna d'Arqueologia 1986-1987*. Barcelona, 1987, p. 81-90; GENERA, M. *L'Ebre final: del Paleolític al món romà*. «Col·lecció Dertosa», 37, Tortosa, 1991; DILOLI, J. «Hibera Iulia Ilercavonia-Dertosa: l'assentament ibèric i la implantació de la ciutat romana». *Butlletí Arqueològic*, 18, 1998, p. 56-60; GENERA, M. «Anàlisi dels trets diferencials dels models d'ocupació i transformació del territori durant l'època romana a l'Ebre final: Dertosa i el seu territori». *Citerior*, 2, 1998, p. 199-226.

39. GENERA, M. «Anàlisi dels trets...», *op. cit.* nota 8, p. 212.

40. GENERA, M.; ARBELOA, J. M. V. «L'estat actual de la investigació...», *op. cit.* nota 38, p. 89; GENERA, M. *L'Ebre final...*, *op. cit.* nota 38, p. 171.

41. AA. VV. *Tabula Imperii Romani, Full K/J-31: Pyrénées orientales-Baleares. Tarraco-Baleares*. Madrid, 1997, p. 69.

ça de l'Olivera o de Nostra Senyora de la Cinta,⁴² i en la llunyana plaça d'Alfons XII es van recuperar un petit mur del segle II dC, un forn, un dipòsit de ceràmiques i la planta d'una construcció que s'ha atribuït a una basílica paleocristiana.⁴³ No es coneix, de moment, cap evidència sobre la retícula urbana, la situació dels edificis públics o l'arquitectura domèstica de la ciutat romana de *Dertosa*.

Més problemàtica sembla l'existència d'una sèrie de sepultures d'època romana altimperial en el carrer de la Mercè i proximitats, zona que tradicionalment s'havia considerat com el centre del nucli urbà,⁴⁴ i la seva possible extensió cap a la plaça de l'Àngel.⁴⁵ Si es verifiquen realment aquestes dades, s'hauria de buscar la ciutat en un altre lloc diferent al que s'ha proposat, ja que la legislació romana prohibia de manera rotunda les pràctiques funeràries a l'interior del *pomaerium* o recinte urbà emmurallat.

Aquesta pobresa arqueològica de la ciutat de Tortosa contrasta vivament amb la importància de les restes conegudes en alguns jaciments del seu terme municipal com la vila del Barrugat,⁴⁶ amb una cronologia que abraça des del segle III aC fins al segle IV dC; la vila de Casa Blanca,⁴⁷ construïda en el segle I aC i abandonada en el segle IV dC; o el conjunt arqueològic situat en el marge meridional de l'Ebre, a prop del raval de Jesús.⁴⁸

42. GENERA, M.; ARBELLOA, J. M. V. «L'estat actual de la investigació...», *op. cit.* nota 38, p. 83-84; GENERA, M. *L'Ebre final...*, *op. cit.* nota 38, p. 169-170.

43. GENERA, M.; ARBELLOA, J. M. V. «L'estat actual de la investigació...», *op. cit.* nota 38, p. 86-87; GENERA, M. *L'Ebre final...*, *op. cit.* nota 38, p. 173; ARBELLOA, J. M. V. «Basílica de Tortosa». *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona, 1999, p. 179.

44. MIRAVALL, R. *Necròpolis, sepultures i inhumacions...*, *op. cit.* nota 38, p. 13-17.

45. MIRAVALL, R. «Intervenció arqueològica al sòl del Patronat de Tortosa». *Quaderns d'Història Tarraconense*, v, 1984, p. 207-222; MIRAVALL, R. *Necròpolis, sepultures i inhumacions...*, *op. cit.* nota 38, p. 17-21.

46. GENERA, M. «El jaciment de Barrugat: noves dades per al coneixement de la Tortosa d'època romana». *Pyrenae*, 19-20, 1984, p. 287-288; GENERA, M. «Barrugat, Bitem-Tortosa (Baix Ebre)». *Butlletí Arqueològic*, 12, 1990, p. 194-195.

47. GENERA, M.; ARBELLOA, J. M. V. «L'estat actual de la investigació...», *op. cit.* nota 38, p. 87-88; GENERA, M. *L'Ebre final...*, *op. cit.* nota 38, p. 167; ARBELLOA, J. M. V. «Vil·la de Casa Blanca, Jesús, Tortosa (Baix Ebre). Campanya 1986». *Butlletí Arqueològic*, 12, 1990, p. 216-218.

48. BAYERRI, E. *Historia de Tortosa...*, *op. cit.* nota 2, p. 416.

2.4. LA PROBLEMÀTICA HISTORICOARQUEOLÒGICA DE DERTOSA

Fins aquí s'han vist les dades segures que ofereixen les diferents fonts històriques sobre la ciutat, sense entrar en les valoracions o hipòtesis dels autors que s'han preocupat pel seu estudi. Com s'haurà observat no s'ha al·ludit a les evidències numismàtiques conegudes, perquè aquestes són la base d'aquest llibre. No obstant això, les diverses teories que s'han plantejat per a reconstruir la història antiga de *Dertosa* tenen el seu fonament en la interpretació efectuada de les seves emissions monetàries. És interessant comentar breument aquestes interpretacions plantejades dins de les diferents hipòtesis que s'han escrit i defensat sobre la història de *Dertosa* i que han contribuït, a vegades, a semblar una certa confusió sobre les úniques dades fidedignes que es coneixen.

Ja des dels treballs renaixentistes, una de les primeres preocupacions dels erudits va ser intentar demostrar la identificació de Tortosa amb les possibles denominacions que va rebre la ciutat, transmeses per les fonts clàssiques. El primer en relacionar el topònim romà de la antiga *Dertosa* amb l'actual Tortosa va ser Cristòfol Despuig, en la seva obra *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, publicada l'any 1557,⁴⁹ basant-se en les notícies històriques, epigràfiques i, també, arqueològiques que va recollir sobre la seva ciutat. Així mateix, va ser el primer que es va referir a l'existència d'encunyacions locals. En el seu *Quart Col·loqui* es llegeix:

Més avant, en unes medalles de metall que ací mateix foren atrobades, tan antigues que no-ls trobam lo temps en què foren fetes, les quals han vistes y llegides moltes persones de aquest poble ara en nostres dies, està també esculpit aquest nom Dertosa.⁵⁰

I quan el cavaller Don Pedro sol·licita a Don Lucio, que parla per boca de Despuig, que li proporcioni alguna d'aquestes medalles per a la seva col·lecció particular, aquest li respon:

De les medalles del nom de Dertosa no és possible donar-vos-ne, perquè no se'n troben per a nostra desgràcia per a vuy, sino soles dos i yo vuy procurar de haver-les de qui les té i donar-les als procuradors de la ciutat perquè les tinguen en la casa del regiment tan guardades com merexen elles estar.⁵¹

49. DURÀN, E. (ed.) *Christofol Despuig. Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*. Barcelona, 1981.

50. DURÀN, E. (ed.) *Christofol Despuig...*, op. cit. nota 49, p. 140.

51. DURÀN, E. (ed.) *Christofol Despuig...*, op. cit. nota 49, p. 141.

També en els *Diálogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades* d'Antoni Agustín publicats l'any 1587 a Tarragona, es troben algunes referències relacionades amb la seca de *Dertosa*. En el *Diálogo Tercero*, en tractar el nom que els antics van atorgar a la península Ibèrica, escriu:

B: Hallese este nombre Hiberia en medallas? A: Yo no lo he visto, pero tengo una medalla en la que hai estas letras MVN. HIBERA y otra donde esta HIBERVS...⁵²

Més endavant, al *Diálogo Octavo*, descriu entre les monedes d'Hispania de seca incerta:

Mas acabemos primero lo de las medallas de España, que ya no me quedan sino tres o quatro inciertas. La una es del lugar de *Hibera*, i parece que se le da otro nombre que es *Setia*, ahunque esta tan mal tratada que no me fio diga assi. Tiene una barca en las dos partes y estas letras MVN. HIBERA. SETIA y ciertas otras letras consumidas.⁵³

Sens dubte, es tracta d'una moneda de la primera emissió de la seca d'*Ilercavonia-Dertosa*, la qual presentava a l'anvers la llegenda MVN HIBERA IVLIA, havent llegit *Setia* per *Iulia*. Aquest fet, li va impedir situar la seca, ja que si bé va relacionar el nom d'*Hibera* amb la ciutat homònima citada per Titus Livi —que ell situava prop de Flix o Cantavieja—, el nom de *Setia* el va distraure. No obstant això, també per a Agustí *Dertosa* era el nom romà de Tortosa ja que seguint Plini, diu: «y los principales municipios de ciudadanos romanos Dertosani, que son los de Tortosa»,⁵⁴ encara que la falta de monedes amb la llegenda DERT li va impedir incloure *Dertosa* entre les seques que ell coneixia i, evidentment, relacionar-la amb la seva moneda de HIBERA.

En el segle XVII, el treball de F. Martorell y de la Luna, *Historia de la Antigua Hibera*, publicat l'any 1626, adscrivia també el topònim d'*Hibera* a *Dertosa* i, per tant, a la ciutat de Tortosa⁵⁵.

52. AGUSTÍN, A. *Diálogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades*. Tarragona, 1587 [ed. facsímil, Madrid, 1987], p. 91.

53. AGUSTÍN, A. *Diálogos de medallas...*, op. cit. nota 52, p. 330-331.

54. AGUSTÍN, A. *Diálogos de medallas...*, op. cit. nota 52, p. 257.

55. MARTORELL Y DE LUNA, F. *Historia de la Antigua Hibera*. Tortosa, 1626 (reimpr. 1925).

L'obra del religiós Enrique Flórez va marcar l'inici de les atribucions errònies de certes emissions a la seca de *Dertosa*.⁵⁶ Així, va adscriure a *Dertosa* una moneda que presentava a l'anvers el cap llorejat de Cèsar i al revers una llegenda que va transcriure per COL DERTOSA al costat del nom dels duumvirs Q LVCRETI i L PONTI.⁵⁷ També va pensar que pertanyien a la seca de *Dertosa* dues monedes que presentaven a l'anvers el cap d'August i al revers el cap de Tiberi amb les llegendes, respectivament, d'AVGV C I A D i T I C A C I A D,⁵⁸ transcrivint C I A D per *C(olonia) I(ulia) A(ugusta) D(ertosa)*. Aquestes adscripcions li van fer pensar que *Dertosa* va ser una colònia romana des d'època de Cèsar, quan en realitat aquestes monedes van ser encunyades a les seques de *Lampsacus*, a Àsia, i *Dime*, a Acaia. Per tant, aquestes monedes de cap manera demostren el rang de colònia d'*Ilercavonia-Dertosa*.

FIG. 4. Monedes atribuïdes erròniament, per Flórez, a *Dertosa*.

En el segle XIX, D. Fernández y Domingo, en els seus *Anales o historia de Tortosa, desde su fundación hasta nuestros días*, publicat l'any 1867, advocava per dos nuclis independents, un per a *Ilercavonia*, amb estatut de *municipium* i ubicat al sud del riu Ebre, i un altre per a *Dertosa*, amb estatut de colònia, i situat en l'actual Tortosa. Es basava, fonamentalment, en les monedes publicades pel pare Flórez amb la llegenda C I A D i COL DERTOSA.⁵⁹

També Hübner, en enfrontar-se amb la redacció del *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)* de la península Ibèrica, va atribuir les inscripcions de Torto-

56. FLÓREZ, E. *Medallas de las colonias, municipios y pueblos antiguos de España*, vol. 1. Madrid, 1757.

57. FLÓREZ, E. *Medallas de las colonias...*, *op. cit.* nota 56, lám. XX, núm. 11.

58. FLÓREZ, E. *Medallas de las colonias...*, *op. cit.* nota 56, lám. XX, núm. 12 i 13.

59. FERNÁNDEZ y DOMINGO, D. *Anales o historia de Tortosa, desde su fundación hasta nuestros días*. Barcelona, 1867.

sa a la antiga *Dertosa*, a la qual sense cap tipus de dubtes va incloure entre les dotze colònies romanes de la *Tarraconensis* citades per Plini. Basava aquest fet en la presència de les famoses monedes recollides per Flórez, que presentaven suposadament la llegenda COL DERTOSA i la denominació de C I A D transcrita com *C(olonia) I(ulia) A(ugusta) D(ertosa)*. Aquest fet reforçava la seva interpretació de la fórmula *ord(o) d(ecurionum) c(- - -) D(ertosanae)* apareguda en la inscripció tortosina (*CIL* II, 4058 = *CIL* II²/14.788) com *ord(o) d(ecuriones) c(oloniae) D(ertosanae)* i no com *ord(o) d(ecuriones) c(ivitatis) D(ertosanae)* tal com han fet investigadors posteriors.⁶⁰ Així mateix, identificava el *municipium Ilercavonium* amb la *colonia Dertosa*, assenyalant que a partir de Tiberi mai més tornarà a aparèixer la primera denominació.⁶¹

El primer en sospitar que aquestes emissions adscrites per Flórez a *Dertosa* pertanyien a seques situades fora de la península Ibèrica va ser Heiss⁶². Delgado va anar més lluny en adscriure-les ja a determinats tallers monetàries. Així, la moneda de Cèsar on Flórez va llegir COL DERTOSA va ser atribuïda per Delgado a la seca de *Parium* a Mísia,⁶³ mentre que les monedes que presentaven la llegenda C I A D va atribuir-les a la colònia macedònica de *Dime*.⁶⁴ No obstant això, tant Heiss com Delgado creien que les emissions d'*Ilercavonia-Dertosa* demostraven clarament dos nuclis de població diferents, un pertanyent a la ciutat d'*Hibera Iulia Ilercavonia* (situada a l'actual Amposta) i un altre a la ciutat de *Dertosa* (l'actual Tortosa), i que totes les amonedacions conegudes corresponien a la seca d'*Ilercavonia*, la qual va encunyar posteriorment en omonia amb *Dertosa*. Segons aquesta teoria, *Dertosa* mai va tenir encunyacions pròpies i sense omonia amb *Ilercavonia*.⁶⁵ Cal ressaltar, doncs, que aquests dos autors, ja incloïen únicament com monedes d'*Hibera Ilercavonia* els exemplars amb les característiques representacions de naus mercants i lleugeres.

60. Vegeu p. 20.

61. HÜBNER, A. *Corpus Inscriptionum Latinarum. II. Inscriptiones Hispaniae Latinae*. Berlín, 1869, p. 535.

62. HEISS, A. *Description Generale des Monnaies Antiques de l'Espagne*. París, 1870, p. 132.

63. DELGADO, A., *Nuevo método de clasificación de las medallas autónomas de España*. Madrid, 1871, volum I, XXVI.

64. DELGADO, A. *Nuevo método...*, *op. cit* nota 63, volum I, XXVI; volum I, XXVII; volum III, p. 260.

65. HEISS, A. *Description General...*, *op. cit* nota 62, p. 128-131; DELGADO, A. *Nuevo método...*, *op. cit* nota 63, volum III, p. 258-261.

La moneda hispànica de Vives constitueix un punt de referència important per la incidència que ha tingut en treballs posteriors. Vives, seguint Delgado, també va afirmar que les monedes atribuïdes per Flórez a *Dertosa* pertanyien a seques gregues. Així, on Flórez va llegir COL DERTOSA, en realitat hauria de llegir-se M TURIO LEG, i atribuir aquesta moneda a una emissió de la seca de *Parium*, mentre que les monedes de C I A D procedien de la colònia grega de *Dime*.⁶⁶ No obstant això, Vives no va acceptar la teoria de Delgado sobre l'existència de dues ciutats diferents per la llegenda de MVN HIBERA IVLIA ILERCAVONIA DERT(osa). Segons ell, es tracta d'una única seca, el nom principal de la qual seria *Ilergavonia*, ja que aquest nom apareix en tots els tipus coneguts i el de *Dertosa* no.⁶⁷ Amb tot, al volum IV de la mateixa obra, quan descriu les emissions de la ciutat afirma que «esta ceca tomó en tiempo de Augusto el nombre de COLONIA IVLIA AVGVSTA DERTOSA».⁶⁸ Per a Vives, la seca d'*Ilergavonia* va estar en funcionament des de finals del regnat d'August fins l'època de Tiberi, i va agrupar els tipus coneguts en dues emissions. Cal destacar la contradicció que suposava que la ciutat encunyés amb la denominació de *municipium* en època tiberiana i la suposada concessió colonial d'època augustal, que ell admetia seguint Hübner.⁶⁹

Un altre treball important és el que va realitzar Hill sobre les amonedacions de la Hispània citerior. Per a aquest autor no hi havia dubte que *Dertosa* era el nom romà que es va utilitzar per a denominar la ciutat ilerlavona d'*Hibera*, l'actual Tortosa, i la titulació completa de la qual va ser la de *Municipium Hibera Iulia Ilercavonia Dertosa*.⁷⁰ Pensava que es tractava d'un municipi d'època de Cèsar i que, si alguna vegada va aconseguir la dignitat colonial, ho va fer quan ja havia cessat d'emetre moneda, acceptant la cronologia de Vives per a l'època d'activitat de la seca.⁷¹

Contràriament, Schulten va considerar la possibilitat de l'existència de dos nuclis diferents, un corresponent al *municipium Hibera* i un altre a la *colonia Dertosa*, situats respectivament al sud i al nord del riu Ebre i corresponent el segon a l'actual ciutat de Tortosa. De totes maneres, el mateix Schulten va fer notar que ambdós van coexistir conjuntament com ho demostraven «las mo-

66. VIVES, A. *La moneda hispànica*. Madrid, 1926, p. XC.

67. VIVES, A. *La moneda.... op. cit.* nota 66, p. LXXXIX-XC.

68. VIVES, A. *La moneda.... op. cit.* nota 66, p. 17.

69. VIVES, A. *La moneda.... op. cit.* nota 66, p. 17-18.

70. HILL, G. F. *Notes of the Ancient Coinage of Hispania Citerior*. Nova York, 1931, p. 74.

71. HILL, G. F. *Notes.... op. cit.* nota 70, p. 75.

nedas de Augusto con la inscripción COL DERTOSA y las de Tiberio con la de MVN(icipium) H(ibera) I(ulia) ILERCAVONIA DERTOSA». ⁷²

També l'historiador local E. Bayerri, en la seva monumental *Historia de Tortosa y su comarca*, advocava clarament per dos nuclis d'habitació diferents. Un, més antic, estaria constituït per la ciutat *Hibera-Ilercavonia*, situada en el marge dret de l'Ebre, una mica més al nord de Tortosa, entre el raval de Jesús i Aldover, i que més tard obtindria el rang de *municipium* romà. L'altre nucli seria el de *Dertosa*, ubicat en l'actual Tortosa i de fundació més tardana, però també d'origen ibèric. Els dos nuclis es fusionarien posteriorment i es perpetuarien en *Dertosa*, la qual aconseguiria el títol de *colonia* romana com ho demostraven les encunyacions amb la llegenda COL DERTOSA. ⁷³ Com es pot observar, aquest historiador encara seguia mantenint que existien unes monedes amb la llegenda COL DERTOSA, quan una gran part d'investigadors havien rebutjat aquestes monedes perquè pertanyien a seques orientals.

Grant, en la seva obra ja clàssica, *From Imperium to Auctoritas*, va remarcar que el *municipium Hibera Iulia Dertosa Ilercavonia* havia estat un únic nucli urbà, argumentant que l'epítet *Ilercavonia* era en realitat un nom complementari al veritable nom propi de la ciutat, tal i com ocorria amb altres tres municipis de la *Tarracensis* que presentaven, en les seves emissions fundacionals, noms secundaris. Així, *Calagurris* apareixia amb l'epítet de *Nassica*; *Turiaso*, amb el de *Silbis*, i *Bilbilis*, amb el d' *Italica*. *Ilercavonia* seria, doncs, l'epítet d' *Hibera-Dertosa*. Segons Grant aquestes quatre ciutats, amb les seves emissions pertinents, corresponen a fundacions augustals posteriors a la batalla d'Actium i anteriors a l'any 27 aC, és a dir, al període comprès entre l'any 31 i el 28 aC, d'ací també l'epítet de *Iulia*, ⁷⁴ assenyalant, a més a més, que la fundació hauria estat realitzada per C. *Calvisius Sabinus* en l'any 31-29 aC o per T. *Statilius Taurus* en l'any 29-28 aC. En un altre treball posterior, el mateix Grant va arribar a la conclusió que l'emissió tiberiana de *Dertosa* es va efectuar cinquanta anys després de la primera, precisament per a commemorar el cinquantenari de la fundació del *municipium*. ⁷⁵

García y Bellido va apuntar la possibilitat que *Dertosa* fos un municipi llatí d'època cesariana i, en tot cas, augustal, anterior a l'any 27 aC, com demostrava el *cognonem Iulia* aparegut en les llegendes monetàries. Pensava també que no va obtenir la dignitat colonial fins a l'època de Tiberi, basant-se en l'e-

72. FHA, III, p. 79.

73. BAYERRI, E. *Historia de Tortosa...*, op. cit. nota 2, p. 447-470.

74. GRANT, M. *From Imperium to Auctoritas*. Cambridge, 1946, p. 168.

75. GRANT, M. *Aspects of Principate of Tiberius*. Nova York, 1950, p. 24.

xistència d'aquest rang en les monedes amb la llegenda COL(onia) DERTOSA i en la inscripció *CIL* II, 4058 = *CIL* II²/14.788 comentada amb anterioritat. També insinuava la probabilitat que *Dertosa*, en l'actual Tortosa, fos la colònia, i que el *municipium Hibera Iulia Ilercavonia* estigués a la riba oposada, en l'actual Roquetes.⁷⁶

Miquel Tarradell, en el seu treball de síntesis sobre les ciutats romanes dels Països Catalans, situa *Dertosa* com un nucli incert entre les ciutats de tradició indígena i les fundacions romanes *ex novo*; per tant, diu:

Tampoc ho és el de Tortosa, municipi i colònia romana, segons les èpoques, problema de situació jurídica que ha creat diverses interpretacions ¿Existí, com vol Hübner, un municipi Ilercavonia —d'origen indígena— absorbit després per la colònia Dertosa, la fundació nova? L'Arqueologia, de moment, no ens resol l'evolució del nucli urbà. Seria lògic de creure que existí un poblat indígena a la Suda, transformat urbanísticament en la nova ciutat romana cap al pla.⁷⁷

Tarradell, per tant, accepta el pas de municipi romà (*Municipium Hibera Iulia Ilercavonia Dertosa*) al de colònia (*Colonia Iulia Augusta Dertosa*) en època de Tiberi, encara que les encunyacions d'aquesta època atribueixen a la ciutat un estatut municipal.⁷⁸

L. Villaronga va afirmar que el *M(unicipium) H(ibera) I(ulia) Ilercavonia* havia encunyat moneda en època de Tiberi amb el sobrenom de *Dertosa*, considerant que es tractava d'una fundació de la família *Iulia*, segurament cesariana, i adscriuint a aquest moment la primera emissió de la ciutat, a pesar de la baixa metrologia utilitzada⁷⁹.

Ja en època més recent, un de nosaltres, en un petit treball sobre els assentaments urbans d'època altimperial, va remarcar que la importància estratègica de *Dertosa* es va produir en època d'August, i va situar en aquest moment les primeres encunyacions de la ciutat seguint Vives⁸⁰ i acceptant la possibilitat que adquirís el rang de colònia en època de Tiberi⁸¹.

76. GARCÍA Y BELLIDO, A. «Dos problemas de la romanización de Tarragona: las colonias de Tarraco y Dertosa». *Boletín Arqueológico*, 1963, 77-84, p. 5

77. TARRADELL, M. *Les ciutats romanes dels Països Catalans*. Barcelona, 1978, p. 27.

78. TARRADELL, M. *Les ciutats romanes...*, op. cit. nota 77, p. 57-58.

79. VILLARONGA, L. *Numismática Antigua de Hispania*. Barcelona, 1979, p. 250.

80. VIVES, A. *La moneda...*, op. cit. nota 66, vol. IV, p. 17.

81. AQUILUÉ, X. «Las reformas augusteas y su repercusión en los asentamientos urbanos del Nordeste Peninsular». *Arqueología Espacial*, 5, 1984, p. 106.

En un primer treball Mayer i Rodà transcrivien la inscripció ja tantes vegades citada (*CIL* II, 4058 = *CIL* II²/14.788) com «decurions de la colònia Dertosa»,⁸² encara que en un estudi posterior, i basant-se en la interpretació del nou pedestal de *Porcia*, ja constataren el seu convenciment que *Dertosa* era en el segle II dC un *municipium* i mantenien certs dubtes respecte al fet que alguna vegada hagués aconseguit realment el rang de *colonia*.⁸³ Finalment, Fabre, Mayer i Rodà, els quals han publicat un estudi exhaustiu sobre l'epigrafia de la ciutat dins del nou *Corpus Inscriptionum Latinarum, Pars XIV: Conventus Tarraconensis*, són més partidaris de restituir la inscripció per *ordo d(ecurionum) c(ivitatis) D(ertosensis)* que per *ordo d(ecurionum) c(oloniae) D(ertosanae)*.⁸⁴

Els arqueòlegs que recentment han treballat en la ciutat, M. Genera i J. M. V. Arbeloa, indiquen que Tortosa va ser un *municipium* des d'època de Cèsar, accepten la cronologia cesariana per a la primera encunyació amb la llegenda MVN HIBERA IVLIA ILERCAVONIA i ressalten els seus dubtes sobre la concessió colonial basada en les evidències numismàtiques⁸⁵. Davant la falta d'evidències els arqueòlegs, que han centrat la seva activitat en Tortosa en els últims anys, encara no han resolt el problema de la situació real de la ciutat romana ni el relatiu a la dualitat dels assentaments d'*Ilercavonia* i/o *Dertosa*.

Les síntesis procedents del camp d'investigació de la història antiga també demostren una certa heterogeneïtat. González, en un treball basat en les dades proporcionades per la troballa de la *Tabula Siarensis*, que ha obert amb força el debat sobre què és realment el que s'oculta sota la denominació genèrica de *municipium civium romanorum*, s'inclina a pensar que *Dertosa* va arribar a obtenir la dignitat colonial.⁸⁶

Per la seva part, Marín Díaz considera que probablement *Dertosa* seria un municipi de dret romà d'època de Cèsar, basant-se principalment en les evidències numismàtiques. Marín va pensar que «el elemento fundamental para dilucidar la posible promoción cesariana de esta ciudad está constituido por las leyendas monetales en las que se aprecia tanto la calidad de *municipium* como su titulación; concretamente en la leyenda del as se aprecia en el anver-

82. MAYER, M.; RODÀ, I. «Consideraciones...», *op. cit.* nota 8, p. 705.

83. MAYER, M.; RODÀ, I. «La romanització a Catalunya...», *op. cit.* nota 20, p. 350.

84. *CIL* II², p. 149 i 152.

85. GENERA, M.; ARBELOA, J. M. V. «L'estat actual de la investigació...», *op. cit.* nota 38, p. 89.

86. GONZÁLEZ, J. «Tabula Siarensis, Fortunales Siarensis et Municipia Civium Romanorum». *ZPE*, 55, 1984, p. 99-100.

so MVN HIBERA IVLIA y en el reverso ILERCAVONIA, mientras que en una emisió de semis se lee DERT M H IVL y en el reverso ILERCAVONIA». ⁸⁷ De la mateixa manera, creia que el fet que participés a favor de Cèsar durant les guerres civils (*Civ.* 1, 60, 2-4), com va apuntar Galsterer, era un argument que calia tenir en compte per a la seva promoció a aquest rang jurídic ⁸⁸. Aquesta autora barreja la primera emissió d'asos amb la segona emissió de semis i no aporta cap argument convincent a favor d'aquesta afirmació, reconeixent que els elements de judici que es tenen per vincular *Dertosa* amb la política municipal cesariana no són decisius. ⁸⁹ No fa, tampoc, cap referència al seu possible estatut colonial.

Solana, seguint quasi literalment Marín, considera *Dertosa* com un municipi de dret romà d'època de Cèsar, basant-se en les monedes. Així diu: «En el anverso de los ases se lee MVN HIBERA IVLIA ILERCAVONIA, y en los semises DERT M H IVL ILERCAVONIA. El epíteto *Iulia* podría señalar una fecha anterior al 27 aC». Aquest autor també barreja la primera emissió d'asos amb la segona emissió de semis i no aporta cap argument convincent per a aquesta afirmació. ⁹⁰

Abascal i Espinosa inclouen *Dertosa* dins de la relació d'assentaments urbans promocionats per August al rang de municipis de dret romà. ⁹¹ L'única argumentació que aporten és l'adscripció de *Dertosa* a la tribu *Galeria*, com proposen per a la resta dels municipis augustals coneguts. ⁹²

El treball numismàtic més recent que s'ha ocupat d'aquesta seca és l'obra *Roman Provincial Coinage* (RPC I, 204-209). També aquí s'estableix l'existència de dues emissions: una formada per asos i semis amb la llegenda MVN HIBERA IVLIA ILERCAVONIA; i una altra formada pels mateixos valors i la llegenda DERT(osa) M H I ILERCAVONIA. Per als autors d'aquesta obra la cronologia de la segona emissió és evidentment tiberiana, mentre que per a la primera proposen una datació augustal. D'això es pot deduir que els autors són partidaris de creure que es tracta d'una única seca i que no va tenir la dignitat colonial durant el període de funcionament del taller monetari. En aques-

87. MARÍN, M. A. *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania Republicana*. Granada, 1988, p. 216.

88. MARÍN, M. A. *Emigración...*, *op. cit.* nota 87, p. 216.

89. MARÍN, M. A. *Emigración...*, *op. cit.* nota 87, p. 255-256.

90. SOLANA, J. M. «Colonización y municipalización bajo César y Augusto: Hispania Citerior». A: AA. VV. *Aspectos de la Colonización y Municipalización de Hispania*. Mèrida, 1989, p. 71-106.

91. ABASCAL, J. M.; ESPINOSA, U. *La ciudad hispano-romana...*, *op. cit.* nota 22, p. 66-67.

92. ABASCAL, J. M.; ESPINOSA, U. *La ciudad hispano-romana...*, *op. cit.* nota 22, p. 66.

ta mateixa obra s'adscriuen definitivament les emissions cesarianes dels duumvirs *Q. Lucretius* i *L. Pontius* (RPC I, 2268-2273) a la *Colonia Iulia Gemella Lampsacus*, a Àsia, i les monedes amb la llegenda C I A D (RPC I, 1289) a la *Colonia Iulia Augusta Dumaeorum*, a Acaia, totes elles atribuïdes erròniament per Flórez i alguns autors posteriors a *Dertosa*.

En resum, gran part dels problemes que ha suscitat aquesta seca es deuen a la falta d'un estudi monogràfic sobre les seves encunyacions. L'anàlisi que s'efectua a continuació pretén cobrir aquest buit i resoldre en gran manera alguns d'aquests problemes.

L'aparició del nom d'*Ilercavonia* en totes les monedes encunyades pel taller i el de *Dertosa* en els reversos dels asos i anversos dels semis de la segona emissió, així com la utilització pràcticament de la mateixa tipologia en ambdues emissions, creiem que són elements prou categòrics per pensar que les dues van ser encunyades per la mateixa ciutat i per això hem decidit denominar el taller monetar com *Ilercavonia-Dertosa*.

3. Els dissenys monetaris d'*Ilercavonia-Dertosa*

Els estudis numismàtics recents únicament adscriuen a *Ilercavonia-Dertosa* dues emissions monetàries, evidència que ha estat confirmada en aquest estudi. A continuació es descriuen breument les característiques tipològiques d'aquestes emissions, ressaltant els detalls que es consideren de major interès.

No es freqüent trobar en les monedes representacions amb molts detalls, ja que els gravadors tenien un camp molt reduït per desenvolupar les seves habilitats artístiques; no obstant això, les monedes d'*Ilercavonia-Dertosa* mostren unes representacions de naus mercants¹ amb una minuciositat molt pròxima a altres manifestacions de la cultura romana com ara relleus escultòrics, mosaics, grafitis, etc.

3.1. ELS ASOS DE LA PRIMERA EMISSIÓ

A l'anvers dels asos de la primera emissió apareix una nau comercial. Es tracta d'una gran *navis oneraria*, representada de perfil. En tots els encunyats coneguts la nau navega cap a l'esquerra, excepte en l'encuny AI, que ho fa cap a la dreta.

Com a punt de partida per a realitzar la descripció del tipus es parteix de la representació apareguda en els encunyats majoritaris. El casc de la nau presenta una quilla perfectament definida, així com unes incisions transversals —en la

1. Amb l'objecte que es pugui entendre la descripció de les naus que apareixen en les monedes d'*Ilercavonia-Dertosa*, al capítol desè d'aquest llibre hi ha un glossari breu de termes marins.

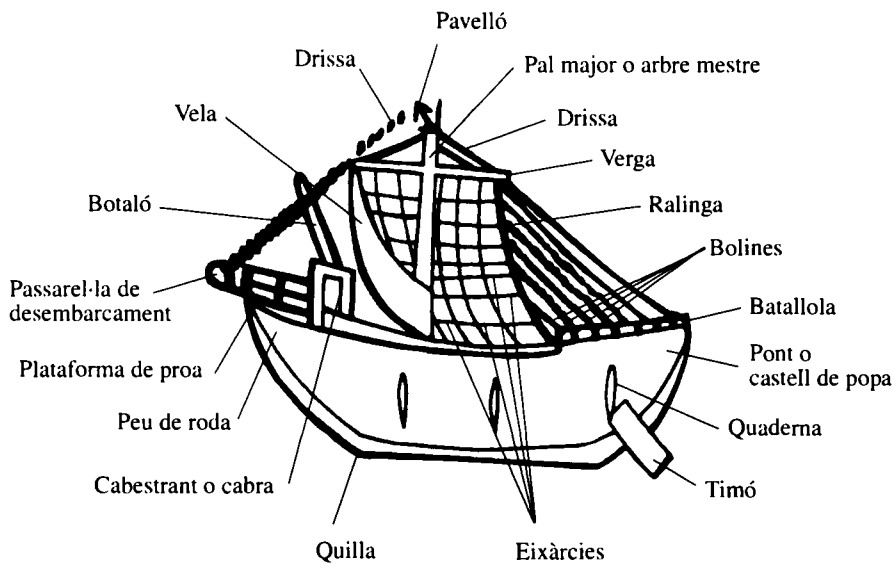

FIG. 5. Representació esquemàtica de la *navis oneraria* que apareix als anversos dels asos de la primera emissió d'*Ilercavonia-Dertosa*.

majoria dels exemplars documentats estan molt perdudes a causa del seu grau de desgast—, la interpretació de les quals tal vegada podria estar relacionada amb les quadernes del casc (fig. 5). La proa termina en un peu de roda convex o acabament de la quilla de la nau, lleugerament elevat respecte de la coberta del vaixell, mentre que la popa, també de forma convexa, s'aixeca fins a una altura superior a la del peu de roda, formant el pont o castell de popa, diferenciat a més a més de la resta de la coberta per una batallola o barana. Aquesta mena de casc pertany al primer tipus dels descrits per Pomey² i per Basch,³ que és el més nombrós en les representacions conegudes de naus comercials d'època romana. El timó de babord sobresurt cap al darrere de la quilla de popa, encara que en alguns encunyats (A1, A3, A4 i A9) s'ha representat, també en escorç, el timó lateral d'estribord (fig. 6). Destaca també la presència en els encunyats A4 i A6 d'unes incisions horitzontals en la part intermèdia de la popa, trencant el traç de la quilla, que podria fer pensar que s'ha volgut representar un ala de protecció dels timons (fig. 6), com apareix en algunes representa-

2. POMEY, P. «Les navires de commerce romains». A: AA. VV. *La navigation dans l'Antiquité. Les dossiers de l'Archeologie*, 29, Juliol-agost, 1978, p. 21.

3. BASCH, L. *Le Musée imaginaire de la Marine Antique*. Institut Hellenique pour la preservation de la Tradition Nautique. Atenes, 1987, p. 469.

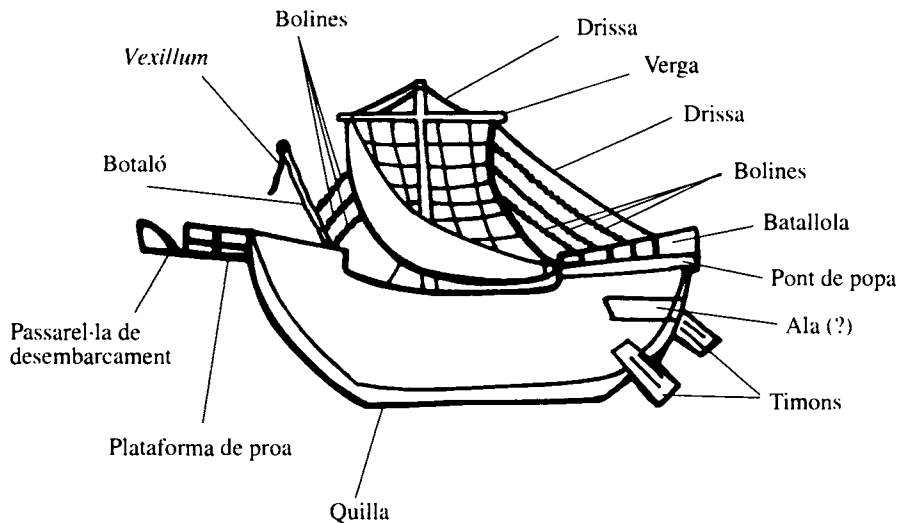

FIG. 6. Variant de la representació esquemàtica de la *navis oneraria* d'alguns dels encunys d'anvers dels asos de la primera emissió d'Ilercavonia-Dertosa.

cions de naus d'època altimperial⁴ com ara al relleu de *Naevoleia Tyche* de Pompeia, datat en el segle I dC (fig. 7).

En la coberta del vaixell s'observen en la part de proa uns elements interessants. El més pròxim al pal major o arbre mestre de la nau, que només apareix documentat a l'encuny A2, està format per una estructura quadrangular que no deu relacionar-se amb la cabina del pilot, ja que aquesta sempre es troba situada, en les escasses representacions conegudes, en el costat de popa.⁵ Tal vegada es tracta d'algun tipus de cabestrant o càbria, relacionat amb el sistema d'hissada i arriada de la vela (fig. 5).

Per darrere o damunt del cabestrant apareix un pal, inclinat cap al peu de roda i fins a cert punt bastant engrossit, que termina en alguns encunys (A2 i A4) en una banderola. Aquest element apareix en altres representacions de naus altimperials com, per exemple, al ja esmentat relleu de *Naevoleia Tyche* de Pompeia⁶ (fig. 7). L'existència d'una petita vela o *artemon*⁷ ocupant un pal d'aquestes característi-

4. CASSON, L. *Ships and Seamanship in the Ancient World*. Princeton, 1971, p. 224-225; BASCH, L. *Le Musée imaginaire...*, op. cit. nota 3, p. 459.

5. BASCH, L. *Le Musée imaginaire...*, op. cit. nota 3, p. 471.

6. BASCH, L. *Le Musée imaginaire...*, op. cit. nota 3, p. 459-462.

7. LEÓN, C.; CABRERA, P. «Las naves mercantes romanas». A: AA. VV. *Saguntum i el Mar*. València, 1991, p. 23; ORNA-ORNSTEIN, J. «Ships on Roman Coins». *Oxford Journal of Archaeology*, 14-2, 1995, p. 193.

FIG. 7. Relliu funerari de la tomba de *Naevoleia Tyche* de Pompeia, datat al segle I dC [Casson, 1971, fig. 151].

ques en embarcacions del segle II i III dC podria fer pensar que es tracta realment d'aquest pal amb la vela enrotllada⁸ (fig. 8). Aquest tipus de veles no està documentat fins ben entrat el segle I dC,⁹ per això, si realment es tractés d'aquest element, constituïria l'evidència més antiga coneguda. Tot i així, resulta estrany, com succeeix amb el relleu de Pompeia, la falta de qualsevol evidència que servís per a subjectar una vela. Basch¹⁰ proposa que es tracta d'un botaló destinat a rebre les politges per les quals es conduïen les bolines de la vela major, hipòtesi que

FIG. 8. Sarcòfag d'Òstia, datat al segle III dC, de la Ny-Calsberg Glyptothek de Copenhague [Casson, 1971, fig. 147].

8. CASSON, L. *Ships and Seamanhip...*, *op. cit.* nota 4, fig. 147, 149 i 156.

9. POMEY, P. «Les navires...», *op. cit.* nota 2, p. 24.

10. BASCH, L. *Le Musée imaginaire...*, *op. cit.* nota 3, p. 459.

sembla totalment plausible, més tenint en compte que en les monedes d'*Ilercavonia-Dertosa* apareix al costat d'allò que s'ha interpretat com un cabestrant, i que, per tant, formarien part del mateix sistema de control de la vela major.

A l'extrem de la proa i per damunt del peu de roda, s'aprecia un element rectangular representat mitjançant tres línies paral·leles horitzontals i tres línies paral·leles transversals a les primeres. La línia horitzontal inferior es projecta cap a fora de la proa del vaixell i acaba en un petit element circular en el qual es lliura una poderosa drissa que pareix procedir de la verga de la vela major. De qualsevol manera, l'estat dels encunyats no permet apreciar amb seguretat si aquesta realment procedeix de la verga o continuaria fins a l'extrem del pal major. En aquest últim cas, es tractaria, doncs, d'un obenc o corda de subjecció del pal major o arbre de la nau. Sigui com sigui, aquesta evidència fa pensar que possiblement el gravador tractava de representar la plataforma on se situaven els mariners encarregats de les maniobres del velam. Basch¹¹, seguint el relleu pompejà citat, on apareix també una plataforma sota un pal com el d'*Ilercavonia-Dertosa*, no acaba de veure clara aquesta hipòtesi i s'interroga sobre la possibilitat que servís per a maniobrar les àncores del vaixell o per a facilitar el sondeig dels fons marins. En les monedes d'*Ilercavonia-Dertosa* cobra més força la possibilitat que el gravador tingués la intenció de representar amb detall tots els elements situats en la proa de la nau necessaris per a les maniobres del sistema de propulsió del vaixell.

En alguns encunyats, sobretot en l'A4, aquesta plataforma sobresurt totalment de l'extrem exterior del peu de roda i acaba en un element representat en forma de semicercle, quasi triangular, que es troba lleugerament elevat respecte a la coberta del vaixell i al qual s'ha d'atorgar la mateixa interpretació que al petit element circular dels encunyats anteriors. El gravador probablement volia representar una passarel·la de desembarcament abatible, que en aquest cas es troba precisament en posició aixecada, perquè està subjecta per una corda a la plataforma de proa (fig. 6). Aquest tipus de passarel·les abatibles, situades en la proa, estan ben testimoniades en alguns relleus i grafitos de naus del període altimperial, dels quals podrien ser uns bons exemples el relleu de Narbona amb una *navis actuaria* en curs de descarregament o el mosaic de la plaça de les Corporacions a Òstia, on hi ha una escena de transbordament entre una nau d'alta mar i una *navis caudicaria*.¹²

11. BASCH, L. *Le Musée imaginaire...*, op. cit. nota 3, p. 459.

12. POMEY, P. «Les navires...», op. cit. nota 2, p. 28 i 29; BASCH, L. *Le Musée imaginaire...*, op. cit. nota 3, p. 463.

La vela major presenta un fort arbre mestre amb una verga transversal subjecta mitjançant drisses a l'extrem superior del pal, formant una figura triangular, i mitjançant altres drisses que, partint dels extrems laterals, anirien cap als extrems del vaixell. D'aquestes, únicament s'ha representat la drissa d'estribord, que se subjecta en la plataforma de proa (fig. 5). En la coronació del pal s'aprecia un element imprecís en forma de fletxa, tal vegada una petita bandera o pavelló. La gran vela quadrangular es troba desplegada, inflada pel vent que bufa de babord i amb una retícula interior que representa les seves eixàrcies de reforç. Una sèrie de bolines, que surten de manera esglaonada directament de la ralinga d'estribord, van a parar al pont de popa; la més exterior representa una drissa.

Respecte a l'únic encuny d'anvers que representa la nau mirant cap a la dreta (A1), s'ha de fer notar que el seu mal estat de conservació no permet les precisions vistes fins ara. No obstant això, es pot assegurar que el gravador va voler representar un mateix tipus d'embarcació i amb unes mateixes característiques.

Sota de la quilla de la nau, partint del timó o finalitzant-hi, tant si el vaixell es troba representat a dreta o a esquerra, apareix en dues línies la llegenda MVN HIBERA / IVLIA.

El tipus descrit es tracta de la més característica i popular de les naus comercials del període romà destinades al tràfic marítim de mercaderies, i està representada de manera abundantíssima en mosaics, relleus funeraris, sarcòfags i altres testimonis materials de l'època que han arribat fins avui.¹³

El revers dels asos d'aquesta emissió presenta una petita embarcació de perfil que navega cap a la dreta (fig. 9). El casc de la nau, perfectament simètric, presenta una popa i una proa convexes d'identiques característiques, amb la qual cosa es pot relacionar amb el tipus de vaixells simètrics de la classificació de Duval,¹⁴ amb el segon tipus de la classificació de Pomey¹⁵ i amb el primer tipus de peu de roda de la tipologia de Basch.¹⁶ En la part més propera a la proa es troba una petita vela quadrangular sostinguda per un pal central i inflada pel vent que bufa des d'estribord. Dels extrems de la verga parteixen

13. TORR, C. *Ancient Ships*. Cambridge, 1895 (reed. Chicago, 1964); DUVAL, N. «La forme des navires romains d'après la mosaïque d'Althiburos». *MEFR*, LXI, 1949, p. 118-149; CASSON, L. *Ships and Seamanhip...*, *op. cit.* nota 4; POMEY, P. «Les navires...», *op. cit.* nota 2; BASCH, L. *Le Musée imaginaire...*, *op. cit.* nota 3.

14. DUVAL, N. «La forme des navires romains...», *op. cit.* nota 13, p. 118-149.

15. POMEY, P. «Les navires...», *op. cit.* nota 2, p. 21.

16. BASCH, L. *Le Musée imaginaire...*, *op. cit.* nota 3, p. 468.

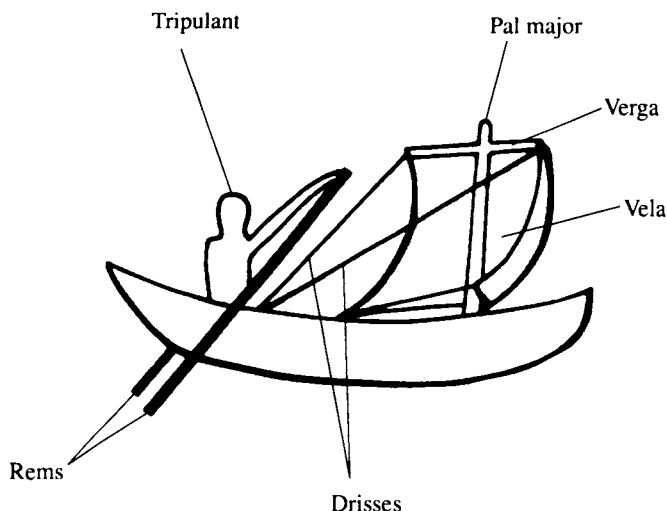

FIG. 9. Representació esquemàtica de la *navis actuaria* del revers dels asos de la primera emissió d'*Ilercavonia-Dertosa*.

dues drisses en direcció a la popa, que en alguns encunyets (R5 i R8) són clarament recollides pel pilot de la nau per facilitar la seva maniobra. Aquest tripulant, que és l'únic ocupant del vaixell, es troba assegut en la popa de l'embarcació i està representat en actitud de remar. En efecte, té els braços estesos cap a dalt i subjecta amb les dues mans els dos remos de la nau, situats a babord i estribord i disposats a ser propulsats amb força cap al davant. Aquests llargs remos no només proporcionen una velocitat complementària a l'embarcació, sinó que permeten la seva maniobrabilitat, exercint a la vegada les funcions de timó. Sota de la quilla de la nau, i sempre a partir dels remos que sobresurten clarament per cada costat, es troba la llegenda ILERCAVONIA. Únicament en l'encuny R8 s'utilitza el nexa *A* en la llegenda ILERCA/ONIA.

El tipus de nau que s'ha descrit representa clarament una nau mercant romana, encara que aquest tipus de denominació —com fa notar Basch¹⁷— sigui extremadament ambigu, ja que recull tant les grans naus de transport com les petites barques fluvials, passant pels petits vaixells de cabotatge, els vaixells de pesca o les naus portuàries. Fins avui tots els autors que havien descrit aquestes monedes, consideraven que es tractava de la representació d'una barca fluvial. No obstant això, cal apuntar la possibilitat que es tracti d'una petita embarcació portuària. De fet, es tracta d'una variant de l'*actuaria*, una nau

17. BASCH, L. *Le Musée imaginaire...*, op. cit. nota 3, p. 457.

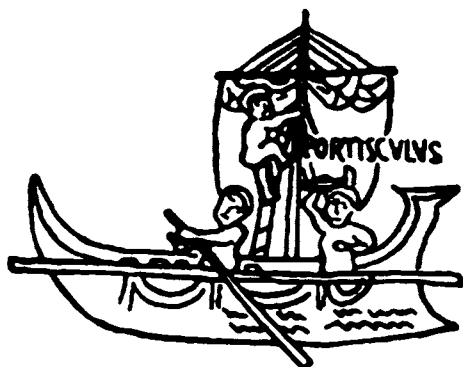

FIG. 10. *Navis actuaria* del mosaic d'*Althiburus*, datat als segles III-IV dC, del Museu del Bardo, Tunis [Casson, 1971, fig. 137].

comercial que combina la propulsió a vela amb la dels rem, ¹⁸ l'ús de la qual no va estar únicament restringit a la navegació fluvial ¹⁹ (fig. 10).

3.2. ELS SEMIS DE LA PRIMERA EMISSIÓ

L'únic semis conegut d'aquesta emissió presenta en l'anvers una *navis oneraria* avançant cap a l'esquerra. És de les mateixes característiques i detalls que la nau representada en els anversos dels asos d'aquesta emissió, per això no es repetirà la seva descripció. Sota de la quilla es llegeix MVN HIBERA i sota d'aquesta línia, IVLIA.

En el revers es representa la figura central d'un dofí mirant cap a la dreta i amb la cua aixecada. Damunt apareix representat, de forma horitzontal, el timó d'una nau, amb les característiques dues pales. ²⁰ Sota del dofí apareix la llegenda ILERCAVONIA.

No es farà una relació de totes aquelles representacions en les quals apareixen dofins i timons, vinculats a una temàtica exclusivament marinera i amb caràcter religiós o apotropaic, ja que resultaria prolix. No obstant això, sembla adequat assenyalar que tant l'anvers com el revers d'aquests semis presenten

18. POMEY, P. «Les navires...», *op. cit.* nota 2, p. 28.

19. CASSON, L. *Ships and Seamanship...*, *op. cit.* nota 4, p. 159-160.

20. CASSON, L. *Ships and Seamanship...*, *op. cit.* nota 4, p. 224-228.

motius relacionats amb el mar, sense cap relació aparent, per tant, amb la navegació fluvial.

3.3. ELS ASOS DE LA SEGONA EMISSIÓ

Aquesta emissió, amb un volum d'encunyació major que l'anterior, es caracteritza per la introducció del retrat de l'emperador i per l'aparició del nom DERT(osa) com a complement de la llegenda que al·ludeix a la seca emissora.

L'anvers presenta el cap llorejat de Tiberi a la dreta i només en l'encuny A1 mira cap a l'esquerra. Envoltant el cap apareix la llegenda: TI CAESAR DIVI AVG F AVGVSTVS.

En el revers es representa una gran *navis oneraria*, navegant cap a l'esquerra, del mateix tipus que la descrita en els anversos de l'as de la primera emissió, encara que amb alguns detalls que li confereixen una personalitat pròpia (fig. 11). És evident que el gravador es va inspirar en un model similar al de l'emissió anterior, tot i que no podem assegurar que fos el mateix.

El casc de la nau apareix completament llis. Es representa amb claredat la quilla del vaixell, així com el timó de babord, que sobresurt cap a l'exterior de

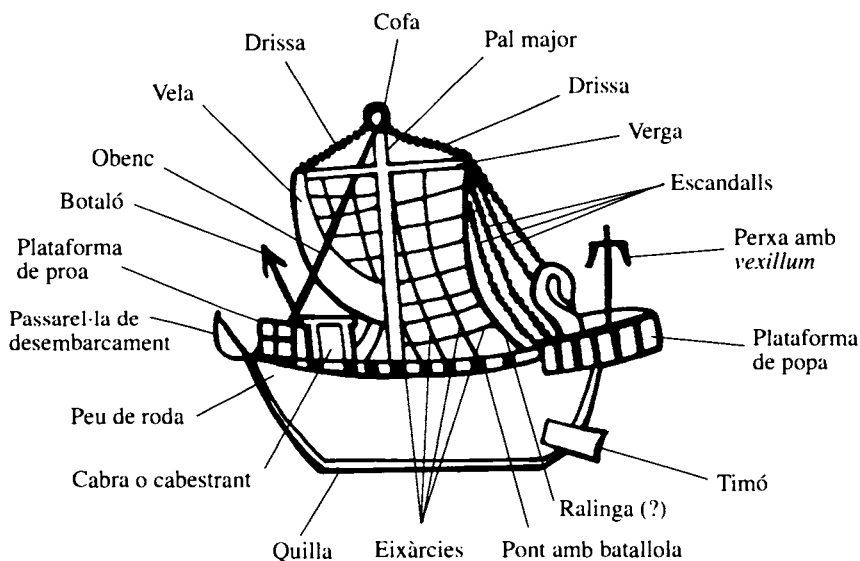

FIG. 11. Representació esquemàtica de la *navis oneraria* del revers dels asos de la segona emissió d'Ilercavonia-Dertosa.

la quilla de popa. La proa termina en un peu de roda convex i elevat respecte a la coberta del vaixell, fet que el fa assimilable, per tant, al primer tipus de peus de roda de la classificació de Basch.²¹

Per la seva part, la popa, també convexa, es presenta molt elevada i termina en un motiu decoratiu en forma de cap de cigne, amb el pic descansant sobre el coll, és a dir, en forma de S tancada. Aquest tipus de popa apareix en tots els encunys coneguts d'aquesta emissió, excepte en dos (R28 i R34), en els quals la popa termina com la nau de l'anvers de la primera emissió, es a dir, sense la representació del cap de cigne. El perfil resultant d'aquest casc s'assimila al primer tipus d'embarcacions de la classificació de Pomey,²² i és característic de les naus comercials romanes.

La popa zoomorfa està envoltada per una galeria de circulació, una espècie de plataforma perimetral amb batallola que sobresurt dels límits del casc. La funcionalitat d'aquest element és múltiple. A més de servir com a protecció de

FIG. 12. Sarcòfag de Sidó, datat entre els segles II— III dC, del Museu Nacional de Beirut [Casson, 1971, fig. 156].

21. BASCH, L. *Le Musée imaginaire...*, op. cit. nota 3, p. 469.

22. POMEY, P. «Les navires...», op. cit. nota 2, p. 21.

la popa, és evident que salvaguardava també els timons de qualsevol cop eventual, impedit que afectés la governabilitat del vaixell.²³ De la mateixa manera, la seva situació endarrerida respecte a la coberta de popa, facilitava els treballs de maniobra de les eixàrcies de la vela.²⁴ Exemples de protecció d'aquestes popes, amb plataforma de maniobra o sense, estan representats en la nau del rellu funerari de *Naevoleia Tyche* de Pompeia, del segle I dC, i en la del sarcòfag de Sidó, datat a finals del segle I dC o principis del segle II dC²⁵ (fig. 12). És interessant constatar l'existència davant del cap de cigne i ubicada en la plataforma, d'una perxa de la qual penja l'estendard o *vexillum* del vaixell. Únicament l'encuny R28 presenta clarament dos d'aquests estendards.

El sector de la coberta del vaixell, que abraça des del final de la plataforma de popa fins als primers elements relacionats clarament amb la proa, està protegit amb una batallola seguida. En alguns encunyets sembla com si aquesta barana s'hagués volgut representar amb una major elevació. La seva identificació amb el pont del vaixell sembla evident.

El primer element situat en la proa és similar al que apareix en la nau onerària de l'encuny A2 de la primera emissió i que s'ha interpretat com un cabestrant vertical relacionat amb el sistema d'hissada i arriada de la vela.

Al seu costat i fins arribar al límit de la proa, tot recolzant-se en el peu de roda, s'observa un altre element que també apareixia en la gran nau de la primera emissió. De forma rectangular en uns encunyets i en d'altres més quadrangular, i representat mitjançant simples línies paral·leles horitzontals i transversals, aquest element, força esquematitzat, s'ha interpretat com la plataforma de proa on se situaven els mariners encarregats de les maniobres de les veles. No obstant això, s'aprecien petites diferències amb l'element dels encunyets majoritaris de la primera emissió. Aquí s'observa com s'hi lliura o s'hi lliga un poderós obenc que descendeix des de l'extrem superior del pal major, fet que reforça la suposició que la seva funció estava relacionada amb el maneig del velam del vaixell.

Per darrere del pal esmentat i des de l'angle que crea amb l'obenc, apareix un objecte molt imprecís que recorda al botaló que també apareixia en la nau de la primera emissió i que, segons s'ha explicat, estava relacionat també amb el maneig de la vela major.²⁶ Amb tot, aquí és molt més fi i en alguns en-

23. BASCH, L. *Le Musée imaginaire...*, op. cit. nota 3, p. 459.

24. POMEY, P. «Les navires...», op. cit. nota 2, p. 22.

25. BASCH, L. *Le Musée imaginaire...*, op. cit. nota 3, p. 457-463.

26. BASCH, L. *Le Musée imaginaire...*, op. cit. nota 3, p. 459.

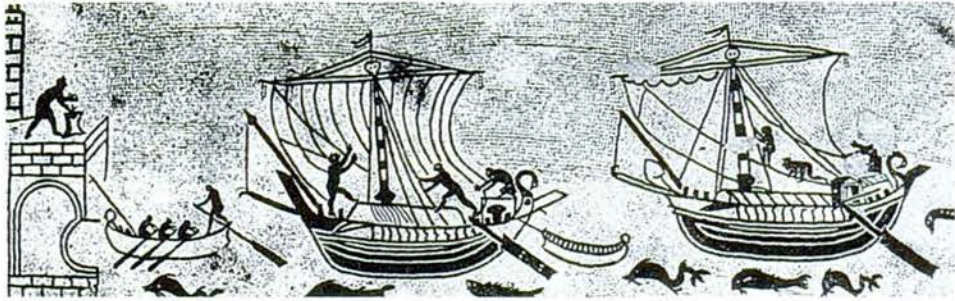

FIG. 13. Mosaic amb escenes de càrrega i descàrrega en el port de Rímini (Museu de Rímini).

cunys presenta fins i tot una forma de fletxa (R1-R3, R6, R11, R18 i R20), que tal vegada es tracta d'una esquematització més rígida del mateix element. Per a finalitzar amb la descripció dels elements de proa, cal mencionar una última esquematització que apareix a l'extrem exterior del peu de roda. Es tracta d'un element representat en forma de semicercle que es troba aixecat respecte a la coberta del vaixell, quasi en posició vertical, similar al que apareixia en l'encuny A4 dels asos de la primera emissió. Possiblement el gravador volia representar una passarel·la de desembarcament abatible, que es troba en posició vertical perquè està subjecta per una corda a la plataforma de proa (fig. 11 i 13).

El sistema de propulsió del vaixell està format per una única vela, la major. Està lleugerament desplaçada del centre del pont cap a la proa, penja de la gran verga situada a la part superior del poderós pal central. De l'extrem del pal surt un obenc —ja mencionat— cap a la plataforma de proa, així com dues drisses que subjecten els extrems de la verga al pal major. El pal està coronat per un element de forma circular que s'aprecia amb claredat en alguns encunys (R1, R15 i R16). D'aquest element parteixen l'obenc i les drisses anteriorment ressenyades, per això es deu tractar de la representació de la cofa. Així mateix, de l'extrem d'estribord de la verga surt una drissa cap a la plataforma de popa, representada d'igual forma que les bolines de la ralinga del mateix costat. La vela es troba desplegada, amb el vent bufant de babord, i això permet la representació de les seves eixàrcies internes. Tres bolines parteixen de manera escalonada de la ralinga d'estribord cap a la plataforma de popa. Finalment, per davant de la vela i entre el pal major i el cabestrant, s'han representat dues o tres eixàrcies, segons els encunys estudiats, la naturalesa exacta de les quals és difícil de precisar —bolines?— i que van a parar als elements de proa.

Tan sols els encunys R28 i R34 presenten una proa i una popa de característiques similars a les descrites per als encunys d'anvers dels asos de la primera emissió, lluny, doncs, de la nau descrita en aquesta emissió.

Per sota de la quilla de la nau i quasi tocant-hi, es llegeix DERT i amb lletres d'una mida més gran, distribuïdes des de l'extrem inferior del peu de roda fins a l'extrem inferior de la plataforma de popa, es llegeix, en una segona línia, M H I ILERCAVONIA, que en alguns encunys ha quedat reduïda a M H I ILERCAVONI (R4, R7, R10, R14, R20, R27, R28 i R30). La seva restitució, per tant, és senzilla: *Dertosa municipium Hibera Iulia Ilercavonia*.

Aquesta nau respon als mateixos esquemes i necessitats que s'han vist en comentar les representacions dels anversos de l'as de la primera emissió. Grans naus mercants destinades al tràfic marítim, característiques de tot el període altimperial, la cronologia de les quals és difícil, per no dir impossible, d'establir basant-se, exclusivament, en els paràmetres de representació tipològica. Hem d'insistir, una vegada més, en la riquesa i qualitat dels diferents detalls del vaixell en els encunys estudiats.

3.4. ELS SEMIS DE LA SEGONA EMISSIÓ

Els anversos dels semis d'aquesta emissió incorporen la representació de la *navis actuaria* dels reversos dels asos de la primera emissió. En efecte, dita nau apareix representada avançant cap a la dreta, amb la vela desplegada i amb el tripulant en actitud de remar. L'única diferència amb els asos de l'emissió anterior consisteix en el fet que a causa de la reducció que va haver d'efectuar el gravador per adaptar aquesta representació al mòdul del semis, els dos remes estan fosos en un mateix traç. Sota l'embarcació i a partir dels remes es llegeix la llegenda DERT i sota d'aquesta, en una segona línia, M H IVLIA, que s'ha de restituir per *Dertosa municipium Hibera Iulia*.

El revers és similar al del semis de la primera emissió, encara que s'observa la incorporació d'un nou element. Així, a més del dofí central a la dreta, hi ha un timó situat damunt del seu cap i, sota d'aquest, una àncora. Es tracta de la clàssica àncora que a l'encuny R1 apareix orientada cap a la dreta i a l'encuny R2 cap a l'esquerra, sempre representada horitzontalment.²⁷ Sota d'ella, la llegenda ILERCAVONIA.

27. CASSON, L. *Ships and Seamanship...*, op. cit. nota 4, p. 250-256.

3.5. COMENTARIS SOBRE ELS MOTIUS MONETARIS

Les dues emissions analitzades, deixant de banda el retrat de Tiberi, presenten fonamentalment motius relacionats amb les activitats marítimes de caràcter comercial, i únicament, si s'accepta que una d'aquestes naus pot estar destinada a la navegació fluvial, es pot proposar una relació d'aquest tipus. Els motius representats són cinc:

1. Gran *navis oneraria* destinada al transport comercial marítim. Apareix en els anversos de l'as de la primera emissió i en els reversos de l'as de la segona, així com en els anversos dels semis de la segona emissió.
2. Petita *navis actuaria* destinada al transport comercial i vinculada amb les activitats desenvolupades en els ports. No s'exclou la seva funció per al transport fluvial. Apareix en els reversos de l'as de la primera emissió i en els anversos del semis de la segona emissió.
3. Dofí. Com a símbol marí, molt vinculat a Neptú, la seva presència té un caràcter protector i augura un viatge feliç.²⁸ Apareix en els reversos del semis de la primera i segona emissió.
4. Timó. Símbol mariner, també amb caràcter protector i apotropaic, és l'element que permet conduir a bon port la nau i sortejar tota classe de dificultats. Apareix com a símbol en els reversos del semis de la primera i segona emissió.
5. Àncora. Símbol mariner, amb el mateix caràcter que els anteriors, és l'element que permet aferrar l'embarcació salvant-la dels capritxos de la mar. Apareix en els reversos del semis de la segona emissió.

Les emissions monetàries d'*Ilercavonia-Dertosa* proporcionen, per la qualitat dels seus detalls, els testimonis més preciosos de figuracions navals que es coneixen en l'actualitat procedents del nord-est de la *Tarraconensis*. La propera seca de *Saguntum* també va utilitzar de manera reiterada un motiu naval en les seves emissions tardorepublicanes i altimperials.²⁹ No obstant això,

28. RINGEL, J. *Marine Motifs on Ancient Coins at National Maritime Museum Haifa*. Haifa, 1984, p. 9.

29. RIPOLLÉS, P. P. «Los tipos navales en las monedas de Arse-Saguntum». A: AA. VV. *Saguntum i el Mar*. València, 1991, p. 26-31.

aquest motiu se circumscriu a una galera de guerra, representada només per la proa com succeeix en les emissions de finals del segle III aC (CNHA p. 305, núm. 8 i 8^a); en les emissions realitzades en el període entre finals del segle II aC i el regnat d'August (CNHA, p. 309-314, núm. 38 i 39, 43-50, 55, 61, 64-66, 74-76 i CNHA, p. 314, núm. 77 = RPC I, núm. 200); i en els dupondis d'època de Tiberi (RPC I, núm. 201). També es coneix la galera sencera com mostren els asos i semis encunyats durant el regnat de Tiberi (RPC I, núm. 202-204). El significat d'aquest tipus de naus, de caràcter exclusivament militar, s'allunya de manera clara de les naus oneràries d'*Ilercavonia-Dertosa*.

La majoria de les representacions de naus comercials que es coneixen del sector nord-oriental de la *Tarraconensis* procedeixen de relleus funeraris o de grafitis. No es pretén aquí efectuar un estudi exhaustiu d'aquestes manifestacions, però pot ser d'interès assenyalar que cap posseeix el nivell de detall que presenten els motius monetàries dertosins. Al grafit aparegut en la necròpolis paleocristiana de Tarragona (fig. 14), amb la representació esquemàtica d'una *corbita* i estudiat per Balil,³⁰ s'han afegit tres naus comercials grafitades aparegudes en una paret de la casa romana número 2 d'*Emporiae* (fig. 15) amb una cronologia imprecisa que s'ha de situar en època altimperial.³¹ Aquestes quatre naus estan representades de perfil mitjançant traços molt simples i esquematitzats que dibuixen alguns detalls dels cascots, veles, timons i altres elements menors de difícil interpretació. De fet, són la continuació d'una tradició

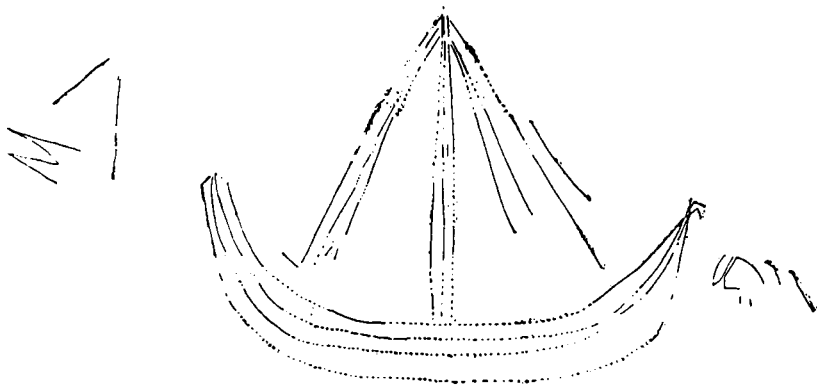

FIG. 14. Grafit de la necròpolis paleocristiana de Tarragona [Balil, 1971, p. 163].

30. BALIL, A. «Noticiario. 17.— Dos representaciones de naves». *Cuadernos de Trabajo de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma*, XIII, 1971, p. 163-166.

31. CASANOVAS, A. «Naus grafitades d'Empúries: alguns comentaris». *Drassana*, I, 1988, p. 19-27.

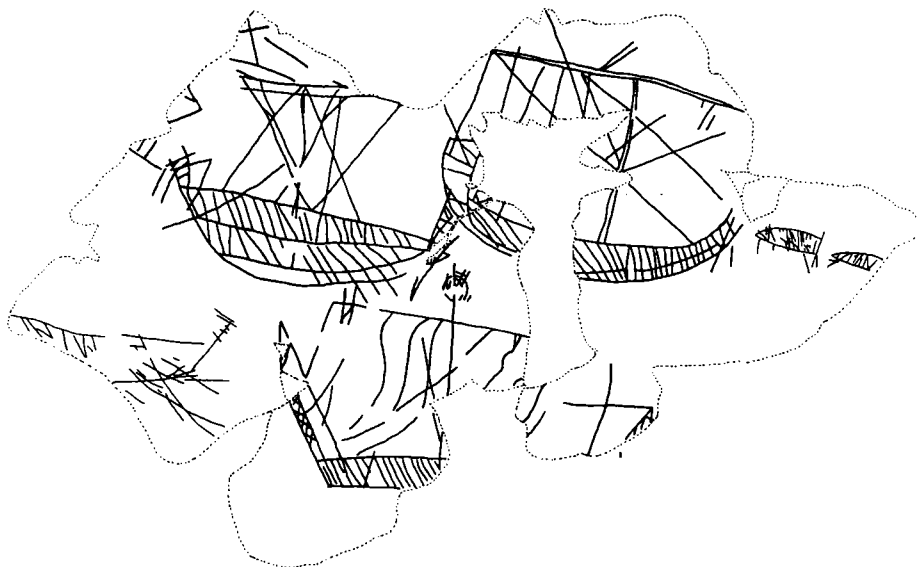

FIG. 15. Naus comercials grafitades trobades a la casa romana núm. 2 d'*Emporiae* [Casanovas, 1988, p. 20].

antiga en l'art popular de les poblacions ibèriques mediterrànies, l'exemple més clar del qual són els vaixells grafitats apareguts en el vas bicònic del poblament laietà de Mas Boscà, a Badalona, amb una cronologia del segle III aC.³² Els grafitats coneguts, doncs, del període romà procedeixen de dues ciutats (*Tarraco* i *Emporiae*), les quals per la seva importància econòmica i la seva situació estan estretament lligades a les activitats comercials marítimes desenvolupades des de les seves instal·lacions portuàries.

Respecte als relleus funeraris, on el motiu de la nau adquireix un simbolisme religiós fortíssim, relacionat amb el viatge al més enllà, és ineludible al·ludir a l'estela d'Auli Caecili Cubiculari, procedent de la mateixa Tortosa (*CIL* II²/14.800). Aquesta inscripció funerària, que estava encastada en una de les torres del castell de la Suda, presenta damunt del camp epigràfic, un relleu escultòric de molt bona factura.³³ Aquest relleu està format en la part superior

32. MALUQUER, J. «Una vasija excepcional del poblado ibérico de Mas Boscà». *Pyrenae*, 1, 1965, p. 129-138.

33. GARCÍA Y BELLIDO, A. *Esculturas romanas de España y Portugal* (2 vols). Madrid, 1949, núm. 325; BALIL, A. «Esculturas romanas de la península Ibérica. III». *Studia Archaeologica*, 60, 1980, núm. 52.

«per una espècie de frontó amb una rosa multipètala en el timpà (símbol solar). Sobre els seus costats rampants, una filera de postes i dues mates d'acant (planta funerària) a mode d'acroteris».³⁴ Sota del frontó, apareix la representació d'una *navis oneraria* navegant a tot drap cap a la dreta (fig. 16). Si per a García y Bellido es tractava d'una *corbita*, Balil va pensar en un primer moment que en realitat era una *navis cladivata*³⁵ i posteriorment un *ponto*.³⁶ És arriscat precisar tant amb aquest tipus de representacions,³⁷ i el que sí sembla segur és que l'escultor intentava reflectir una embarcació lleugera de tipus mercant. Per a la descripció del vaixell s'ha d'acudir als minuciosos treballs de Balil.³⁸ El que interessa remarcar és que la nau representada està totalment allunyada dels prototipus navals utilitzats en les emissions de la seca local, sense que es pugui posar en paral·lel cap aspecte d'aquesta nau amb els models descrits per a les monedes. L'explicació d'aquest fet ha de ser relacionada amb la simbologia funerària del motiu utilitzat en l'estela, desvinculada de qualsevol connotació de la importància portuària de la ciutat o del record numismàtic de la seva seca. La seva representació ha de relacionar-se amb la utilització de models ben establerts per a aquest tipus de símbols pel taller escultòric al qual es va encarregar la realització del relleu. És interessant remarcar les apreciacions de Mayer i Rodà,³⁹ els quals destaquen no només la riquesa

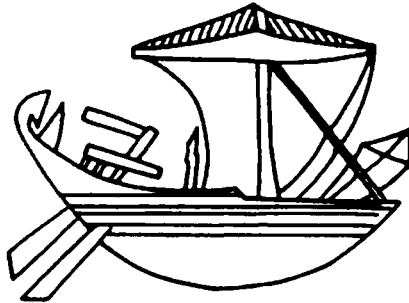

FIG. 16. Representació de la nau de l'estela d'Auli Caecili Cubiculari, procedent de Tortosa.

34. GARCÍA Y BELLIDO, A. *Esculturas romanas...*, *op. cit.* nota 33, p. 318.

35. BALIL, A. «Noticiario...», *op. cit.* nota 30, p. 165.

36. BALIL, A. «Esculturas romanas...», *op. cit.* nota 33, p. 18.

37. POMEY, P. «Les navires...», *op. cit.* nota 2, p. 28.

38. BALIL, A. «Noticiario...», *op. cit.* nota 30, p. 163-166; BALIL, A. «Esculturas romanas...», *op. cit.* nota 33, p. 17-20.

39. MAYER, M.; RODÀ, I. «Consideraciones sobre el conjunto epigráfico de Dertosa». *XVII CNA*, Logronyo, 1983 [Saragossa, 1985], p. 714.

ornamental de l'estela, que sobresurt de l'auster conjunt d'epígrafs funeraris de la zona, sinó també la singularitat de la motllura de la peça, sense cap paral·lel amb la resta dels exemplars coneguts de *Dertosa*. Sembla, doncs, que es tracta d'un encàrrec personal efectuat per *Porcia Eufrosine* per a commemorar la mort del seu marit, esdevinguda lluny de la llar, a un taller o escultor aliè a la tradició escultòrica de la zona i els cartons dels quals poc o res tenen a veure amb el reflex de la realitat local. Tant més quan és segur que en el moment de la seva materialització, situada en el segle I dC, per la paleografia de la inscripció,⁴⁰ encara estaven en circulació les monedes encunyades a la ciutat.

Per les fonts literàries se sap que la indústria de construcció naval estava molt desenvolupada a Hispània.⁴¹ Segons Estrabó hi havia drassanes a *Carteia* (3, 1, 17); a *Gades* s'usaven grans naus per al comerç i petites barques per a pescar (2, 3, 4); a la desembocadura del Tajo comerciaven vaixells de 260 tones (3, 3, 1) i en el nord-oest —abans de l'expedició de Bruto Galaico— s'usaven vaixells de cuir, però en temps d'August, ja s'utilitzaven vaixells fets de troncs de fusta (3, 3, 7).

També en les monedes hispanes es concedeix especial interès als motius marins, cosa que denota la importància que els hispans donaven al mar. Aquesta rellevància i interès per la temàtica marinera estava fonamentada tant en la situació estratègica dels seus ports com en el fet que el mar suposava una valuosa font de riquesa basada en el comerç marítim i en la indústria pesquera.⁴² Encara que són molt abundants i variats els tipus marins emprats en la numismàtica hispana, fem especial atenció a l'aparició d'embarcacions per a veure la seva relació amb els vaixells representats en les monedes de la seca local. Les embarcacions que apareixen en les monedes de *Carthago Nova* (RPC I, núm. 155)⁴³ i *Saguntum* (RPC I, núm. 202-204)⁴⁴ no guarden cap tipus de relació amb les naus d'*Ilercavonia-Dertosa*, ja que aquelles són de caràcter militar i aquestes de signe comercial. No obstant això, sí que podria establir-se una semblança tipològica amb l'embarcació de *Brutobriga* (Vives,

40. GARCÍA Y BELLIDO, A. *Esculturas romanas...*, op. cit. nota 33, p. 318.

41. BLÁZQUEZ, J. M. *Urbanismo y sociedad en Hispania*. Madrid, 1991, p. 93-94.

42. CHAVES, F. «Tipología marina en la amonedación de la Hispania Antigua». *Actes du III Congrès International des Cultures de la Méditerranée Occidentale*. Djerba, 1981 [Tunis, 1985], p. 135-136.

43. LLORENS, M. M. *La ciudad romana de Carthago Nova: las emisiones romanas*. Múrcia, 1994, p. 53.

44. RIPOLLÈS, P. P. «Los tipos navales...», op. cit. nota 29, p. 26-31.

CXVIII, 1 = CNHA, núm. 1, p. 401) destinada segons Chaves⁴⁵ a la navegació fluvial. Probablement, el millor paral·lelisme per a les naus representades en el revers dels asos de la primera emissió d'*Ilercavonia-Dertosa* es troba en les naus figurades de les monedes d'*Osonuba* (Vives, CXVIII, 4 = CNHA, núm. 5, p. 424) i *Balsa* (Vives, CXVIII, 2-3 = CNHA, núm. 2-3, p. 408). Per últim, la nau representada a *Tamusiens* (Vives, CXVIII, 1-2 = CNHA, núm. 1, p. 406) amb tres remers i un timoner s'aparta considerablement dels tipus marins utilitzats a *Ilercavonia-Dertosa*.

De tot això, es pot deduir que els gravadors d'*Ilercavonia-Dertosa* no es van inspirar en cap tipus monetar conegut per confeccionar les embarcacions que apareixen en les seves monedes, a diferència de seques com *Carthago Nova*, *Saguntum* i *Tamusiens*, que van copiar dissenys de denaris republicans.⁴⁶ Les naus d'*Ilercavonia-Dertosa* són tipus originals que, més probablement, van prendre com a model alguna representació escultòrica o les mateixes embarcacions que recalaven en el seu port.

En definitiva, els motius escollits per a representar les encunyacions locals d'*Ilercavonia-Dertosa* denoten l'extraordinària importància que la ciutat va atorgar a les seves activitats comercials, principalment marítimes. Les poderoses *naves onerariae*, les lleugeres *actuariae*, els dofins, timons i àncores parlen d'una ciutat que vivia per al seu port i del seu port, i que en el moment de buscar una simbologia identificativa va acudir al mar com a fonament de la seva raó d'ésser.

45. CHAVES, F. «Tipología marina...», *op. cit.* nota 42, p. 143.

46. LLORENS, M. M. *La ciudad romana...* *op. cit.* nota 43, p. 53; RIPOLLÉS, P. P. «Los tipos navales...», *op. cit.* nota 29, p. 26-31; CHAVES, F. «Tipología marina...», *op. cit.* nota 42, p. 142-143.

4. El taller monetari: organització i producció

4.1. TÈCNICA D'ENCUNYACIÓ

L'estudi dels encunys emprats en la seca d'*Ilercavonia-Dertosa* ha permès, pel que fa a la tècnica i la tipologia, constatar que els encunys de les dues emissions, probablement, van ser gravats pels mateixos artesans. En ambdues emissions sembla que els gravadors van obrir encunys de molt poc relleu i per això la majoria de les monedes tenen els tipus dèbilment gravats, de manera que, en molts exemplars, resulta difícil llegir les llegendes senceres o comparar tots els elements de les embarcacions.

En el procés de l'encunyació s'han observat alguns errors en la fabricació de les monedes, ja que s'han documentat monedes amb un doble cop del martell, cosa que ocasiona un perfil doble en el retrat de Tiberi (moneda **5a** de la segona emissió) i també s'han detectat molts tipus desplaçats en el cospell.

Per últim, és convenient assenyalar que la majoria dels flams són de menor diàmetre que l'encuny, de manera que només en alguns exemplars es pot arribar a veure la gràfila completa.

4.2. VALORS ENCUNYATS

La identificació dels valors encunyats per la seca d'*Ilercavonia-Dertosa* és en certa manera complicada, ja que el lleuger pes de les seves monedes ha ocasionat que en algun cas es consideressin les unitats com a semis i els divisors com a quadrants.

En època romana la moneda de bronze no tenia un pes exacte, com succeïa amb les monedes d'or i argent, sinó que s'encunyava a la lliura. S'establia la quantitat de monedes que s'havia de treure per cada lliura de metall, fet que provocava que les monedes encunyades amb aquest metall presentessin certes oscil·lacions en el seu pes. Per això, per poder identificar el valor de les monedes és fonamental l'estudi estadístic dels pesos d'una emissió, perquè coneixent el seu pes mitjà es pot establir amb probabilitat el seu valor original.

Per a obtenir el pes mitjà de les monedes d'*Ilercavonia-Dertosa* s'han utilitzat els exemplars en els quals s'han pogut identificar els encunys d'anvers i revers, ja que són les monedes que solen presentar menys desgast. En el quadre 1 es detalla la metrologia utilitzada en la seca.

Emissió	Valor	núm. exemp.	\bar{x}	desv.	interval de confiança	diàmetre
I	Unitat	36	8,87	1,23	10,10-7,64	22
I	Divisor	1	4,57	—	—	20
I	Unitat	109	7,94	0,88	8,82-7,06	22-25
II	Divisor	3	4,23	0,89	5,12-3,34	18-19

QUADRE 1. Paràmetres estadístics de la metrologia de la seca d'*Ilercavonia-Dertosa*.

A Hispània durant l'època altimperial la majoria dels asos tenien un pes d'entre 9 i 13 g.¹ En canvi, a *Ilercavonia-Dertosa* la unitat presenta un pes més reduït. Aquesta mateixa circumstància es troba a *Tarraco* —la seca més pròxima—, que encunya amb una metrologia també lleugera i amb valors millor definits (*RPC* I, núm. 210-233), i a *Ilerda* (*RPC* I, núm. 259-260). A la Bètica succeeix un fet similar amb les seques de *Laelia* (*RPC* I, núm. 54), *Irippa* (*RPC* I, núm. 55-56) i *Osset* (*RPC* I, núm. 218-233), que presenten pesos inferiors als de la resta de la província.

Si s'analitza amb més detall el cas de la província *Tarraconense*, s'observa com a *Tarraco*² en època d'August s'encunyen asos (8,10-7,66 g), semis (4,23-3,36 g) i quadrants (2,30-2,24 g) amb un pes inferior a la resta de seques locals hispanes, tendència que continua durant el regnat de Tiberi quan s'encunyen sesterces (25,41-22,03 g), dupondis (17,90 g), asos (8,93-7,96 g) i semis (4,74 g)

1. *RPC* I, p. 64-65.

2. *RPC* I, p. 102-103.

també amb un pes inferior. A *Ilerda*,³ que només encunya moneda durant el regnat d'August, les seves unitats tenen un pes mitjà de 7,15-7,04 g. Per això, sembla evident que les unitats d'*Ilercavonia-Dertosa* haurien de considerar-se asos i els divisors, semis. D'aquesta manera sembla que les tres seques encunyarien amb un mateix patró regional i inferior a la majoria de les seques hispanes. Aquest fet no és gens estrany si es té en compte que tant a la Bètica com a altres zones de l'Imperi es van encunyar monedes també seguint patrons regionals.⁴

L'aparició de la contramarca en forma de S al revés en el revers d'una de les unitats de la segona emissió d'*Ilercavonia-Dertosa* (moneda núm. 13b) podria avalar la creença que aquestes són asos, ja que aquesta marca sol aplicar-se als asos amb la finalitat que circulin amb el valor de semis.⁵

August va implantar en la seca de Roma una reforma en les monedes de bronze destinada a adoptar un patró de pes fix i va introduir dos metalls pràcticament nous en l'amonedació romana, que anirien substituint gradualment el bronze (aliatge de coure i estany). Des d'aquest moment s'encunyen sestercis i dupondis en oricalc (aliatge de coure i zinc), asos virtualment en coure pur i pareix que semis i quadrants en bronze. Valorar la incidència d'aquesta reforma en Hispània resulta molt difícil per dos motius. Per una banda, com s'ha vist en la metrologia d'*Ilercavonia-Dertosa*, encara que hi ha un apropament al patró metrològic establert per August, també s'utilitzen patrons regionals. Per altra banda, l'escassetat d'anàlisis metal·logràfiques ha impossibilitat fins fa molt poc establir quan s'introdueixen els metalls nous. Recentment s'han publicat algunes anàlisis que permeten anar coneixent quines monedes van ser encunyades en bronze, en coure o en oricalc.⁶

Segons les dades proporcionades per les anàlisis metal·logràfiques fetes fins al moment, sembla que la nova composició de les monedes es va implan-

3. *RPC I*, p. 109.

4. *RPC I*, p. 36-37.

5. Vegeu apartat 5.3 d'aquest llibre.

6. Algunes de les referències a la composició metal·logràfica de les monedes hispanes ha estat treta de la informació proporcionada en el llibre *RPC I*. D'altres s'han obtingut dels següents articles: OLCINA, P.; RIPOLLÈS, P. P. «Anàlisis metal·logràfics de las cecas de Saitabi, Ilici y Carthago Nova». *Saguntum*, 21, 1988, p. 422-424; RIPOLLÈS, P. P. «Nous anàlisis metal·logràfics: Untikesken, Kese i Saguntum». *Saguntum*, 25, 1992, p. 133-137; RIPOLLÈS, P. P.; ABASCAL, J. M. «Metales y aleaciones en las acuñaciones antiguas de la península Ibérica». *Saguntum*, 29, *Homenatge a la Dra. Milagro Gil-Mascarell Boscà*, vol. I, 1995, p. 131-155; ABASCAL, J. M.; RIPOLLÈS, P. P.; GOZALBES, M. «*Varia Metallica* (I): Anàlisis de monedes antigues, medievals i modernes». *Act. Num.*, 26, 1996, p. 17-51; RIPOLLÈS, P. P.; ABASCAL, J. M. «*Varia Metallica* (III): anàlisis de monedes provincials romanes d'Hispania». *Act. Num.*, 29, 1999, p. 49-58.

tar de manera gradual i esporàdica. A Hispània la seva aplicació en les encunyacions cíviques es va produir a partir del regnat de Tiberi,⁷ encara que a principis del regnat d'August es va encunyar una sèrie imperial de dupondis d'oricalc a la ciutat d'*Emerita* (*RIC I*, núm. 11a-11b). Les monedes d'*Ilercavonia-Dertosa* encunyades en època de Tiberi són de bronze⁸ com succeeix en la mateixa època en els asos d'*Emerita*, *Italica*, *Gades*, *Carteia*, *Colonia Patricia*, *Acci*, *Saguntum*, *Bilbilis*, *Turiaso* i *Calagurris*.⁹ Al contrari, durant el regnat d'aquest emperador altres tallers comencen a emetre asos de coure quasi pur com succeeix a *Ilici*,¹⁰ *Carthago Nova*,¹¹ *Caesaraugusta*,¹² *Segobriga*¹³ i *Colonia Romula*.¹⁴ En època de Tiberi només es va introduir l'oricalc en algunes seques com ara a *Caesaraugusta*, *Tarraco* i *Turiaso*.¹⁵

En qualsevol cas, si bé la reforma d'August va suposar l'establiment d'un punt de referència per a tot l'Imperi, no es va adoptar de la mateixa manera i al mateix temps en totes les zones. Això explica per què el taller monetari d'*Ilercavonia-Dertosa*, que va emetre les seves últimes monedes durant el regnat de Tiberi, mai va encunyar monedes seguint aquesta reforma, com tampoc ho van fer altres ciutats d'Hispània.

4.3. VOLUM DE PRODUCCIÓ

Per establir la importància econòmica de la seca d'*Ilercavonia-Dertosa* cal estimar el nombre de monedes que la ciutat va emetre originàriament. Per a

7. *RPC I*, p. 64-65.

8. *RPC I*, p. 102, núm. 207. També són de bronze les monedes encunyades anteriorment (*RPC I*, p. 101, núm. 205).

9. RIPOLLÈS, P. P. «Nous anàlisis metal·logràfics...», *op. cit.* nota 6, p. 133-137; RIPOLLÈS, P. P.; ABASCAL, J. M. «Metales y aleaciones...», *op. cit.* nota 6, p. 131-155; RIPOLLÈS, P. P.; ABASCAL, J. M. «*Varia metallica* (III)...», *op. cit.* nota 6, p. 49-58.

10. LLORENS, M. M., *La ceca de Ilici*. València, 1987, p. 61-64; OLCINA, P.; RIPOLLÈS, P. P. «Anàlisis metalogràfics...», *op. cit.* nota 10, p. 422-424; RIPOLLÈS, P. P.; ABASCAL, J. M. «Metales y aleaciones...», *op. cit.* nota 6, p. 145-146.

11. ABASCAL, J. M.; RIPOLLÈS, P. P.; GOZALBES, M. «*Varia metallica* (I)...», *op. cit.* nota 6, p. 30

12. *RPC I*, p. 123, núm. 349.

13. RIPOLLÈS, P. P.; ABASCAL, J. M. *Las monedas de la ciudad romana de Segobriga (Saelices, Cuenca)*. Barcelona-Madrid, 1996, p. 44-48.

14. CHAVES, F. «Nuevas aportaciones al estudio metalográfico y metrológico de las cecas de época imperial en la Ulterior». *Numisma*, 150-155, p. 342; ABASCAL, J. M.; RIPOLLÈS, P. P.; GOZALBES, M. «*Varia metallica* (I)...», *op. cit.* nota 6, p. 29-30.

15. *RPC I*, p. 64.

obtenir una aproximació del nombre de monedes que es van encunyar cal identificar primer cadascun dels encunys amb els quals es van emetre les monedes i aplicar diferents mètodes matemàtics que estableixen el nombre original d'encunys que s'haurien utilitzat en cada emissió.¹⁶ A partir d'aquestes dades es pot arribar a obtenir una aproximació de la quantitat de monedes que encunyaria la ciutat. Per a l'estudi de les emissions d'*Ilercavonia-Dertosa* s'aplicaran els mètodes desenvolupats per Carter,¹⁷ Esty¹⁸ i Good,¹⁹ ja que són els més acceptats.

S'ha de tenir en compte que els resultats obtinguts amb aquests mètodes només són estimacions i que com a tals han d'ésser valorades. No obstant això, en tenir una sèrie de seques en les quals s'ha aplicat el mateix tipus d'estudi i mètode, es pot establir una relació d'importància entre elles.

Emissió	Valor	N	da	Carter	Esty	Good	Int. Good
I	As	40	11	13,14 ± 1,22	13,03	12,22	13,66-11,06
	Semis	1	1	—	—	—	—
II	As	118	21	22,85 ± 0,93	22,76	21,18	21,55-20,83
	Semis	4	3	9,49 ± 9,74	9,29	6,00	- 3,00

QUADRE 2. Estimació del nombre original d'encunys d'anvers d'*Ilercavonia-Dertosa*, segons diferents mètodes.²⁰

16. Una discussió sobre aquests mètodes i les seves aplicacions es pot veure en els següents articles: CARTER, G. F. «A Comparison of Methods for Calculating the Total Number of Dies from Die-Link Statistics». *Pact*, 5, 1981, p. 204-213; CALLATAY, F. «A propos du volumen des émissions monétaires de l'Antiquité». *RBN*, 130, 1984, p. 37-48; ESTY, W. W. «Estimation of the size of a coinage: a survey and comparison of methods». *NC*, 1986, p. 185-215; BUTTREY, T. V. «Calculating Ancient Coin Production: Facts and Fantasies». *NC*, 153, 1993, p. 335-351; CALLATAY, F. «Calculating ancient coin production: seeking a balance». *NC*, 155, 1995, p. 289-311; BUTTREY, S. E.; BUTTREY, T. V. «Calculating ancient coin production, again». *AJN ANS*, 9, 1997, p. 113-135. Les revisions més recents sobre el tema es troben a: ESTY, W. W. «Statistics in Numismatics». *A Survey Of Numismatic Research 1990-1995*. Berlín, 1997, p. 817-823 i AA. VV. «Métodi estadístic i anàlisi quantitativa della produzione di monete nel mondo antico». *AJN*, 44, 1997, p. 37-76.

17. CARTER, G. F. «A Simplified Method for Calculating the Original Number of Dies from Die-Link Statistics». *ANS MN*, 28, 1983, p. 195-206.

18. ESTY, W. W. «Estimation...», *op. cit.* nota 16, fórmula H1.

19. Al mètode establert per Good, Esty va afegir els intervals de confiança (ESTY, W. W. «Estimation...», *op. cit.* nota 16, fórmules J2 i K1).

20. Les abreviatures del quadre corresponen a: N = nombre de monedes de les quals s'han identificat els encunys; da = nombre d'encunys d'anvers coneguts; Carter = nombre d'encunys d'anvers

Dels resultats del quadre 2 es desprèn que s'han identificat la majoria dels encunys d'anvers dels asos de la primera emissió i tan sols faltarien per conèixer dos o quatre encunys nous. De la mateixa manera, en la segona emissió també es coneixen pràcticament tots els encunys d'anvers.

Per als divisors no és aconsellable fer estimacions del nombre d'encunys originals a causa del petit volum de les mostres. Encara que, veient els pocs encunys utilitzats, es degué encunyar una escassa quantitat de semis.

Per analitzar la importància d'*Ilercavonia-Dertosa* amb altres seques s'utilitza el mètode Carter.²¹ S'ha escollit aquest mètode per la simplicitat del seu ús i perquè havent estat emprat en l'estudi d'altres tallers hispànics, permet fer comparacions amb més facilitat i més detall entre el volum monetari de les diferents emissions i seques. Ja que no es pot garantir amb absoluta certesa la cronologia de la primera emissió, només es compararà amb altres tallers que van encunyar durant el regnat d'August, perquè aquesta és la cronologia proposada en aquest estudi. Els resultats publicats fins al moment permeten relacionar la producció d'asos d'*Ilercavonia-Dertosa* amb els d'altres emissions de *Saguntum*, *Ilici*, *Carthago Nova*, *Ercavica* i *Segobriga*.

AUGUST	1a emissió	2a emissió
<i>Dertosa</i>	13,14 (40)	—
<i>Carthago Nova</i>	36,5 (207)	11,4 (87)
<i>Segobriga</i>	4,01 (47)	6,38 (39)
<i>Ercavica</i>	7,73 (36)	—

QUADRE 3. Producció estimada d'asos durant el regnat de August segons el mètode Carter en diferents seques hispanes, entre parèntesis s'indiquen les monedes conegudes²².

En relacionar els encunys d'anvers estimats en l'emissió d'*Ilercavonia-Dertosa* amb els d'altres emissions encunyades durant el regnat d'August (quadre 3), s'observa com després de l'emissió dels asos amb els símbols sa-

estimat segons el mètode Carter i desviació segons la fórmula $D\sqrt{D/N-1}$; *Esty* = nombre d'encunys d'anvers estimats segons la fórmula H1 d'*Esty*; *Good* = nombre d'encunys d'anvers estimats segons les fórmules J2 i K1; *Int. Good* = interval de confiança segons la fórmula J3 (ESTY, W. W. «Estimation...». *op. cit.* nota 16, 1986).

21. CARTER, G. F. «A Simplified...». *op. cit.* nota 17, p. 195-206.

22. *Carthago Nova* (LLORENS, M. M. *La ciudad romana de Carthago Nova: las emisiones romanas*. Múrcia, 1994, p. 95); *Segobriga* (RIPOLLÈS, P. P.; ABASCAL, J. M. *Las monedas...*, *op. cit.* nota 13, p. 49); *Ercavica* (GOMIS, M. *La ceca de Ercavica*. Barcelona-Madrid, 1997, p. 81).

cerdotals de *Carthago Nova* (RPC I, núm. 167) la sèrie que hauria utilitzat més encunys hauria estat la primera emissió d'*Ilercavonia-Dertosa*. Amb tot, també hauria estat superior la producció de la segona emissió d'asos de *Carthago Nova* (RPC I, núm. 170), ja que sembla que la productivitat dels seus encunys va ser més alta (vegeu les monedes documentades entre aquesta emissió i la d'*Ilercavonia-Dertosa*).

TIBERI	la emissió	2a emissió	3a emissió
<i>Dertosa</i>	22,85 (118)		
<i>Saguntum</i>	43,61 (162)		
<i>Ilici</i>	4,08 (38)	23,38 (145)	8,15 (77)
<i>Carthago Nova</i>	29,9 (246)	19,8 (96)	
<i>Segobriga</i>	11,66 (253)		
<i>Ercavica</i>	30,44 (44)		

QUADRE 4. Producció estimada d'asos durant el regnat de Tiberi segons el mètode Carter en diferents seques hispanes, entre parèntesis s'indiquen les monedes conegudes²³.

De la comparació per emissions durant el regnat de Tiberi (quadre 4) es dedueix que es va encunyar una major quantitat d'asos a *Saguntum* (RPC I, núm. 202), en la primera emissió de *Carthago Nova* (RPC I, núm. 179) i en la segona emissió d'*Ilici* (RPC I, núm. 196), mentre que el volum d'encunyació d'*Ilercavonia-Dertosa* sembla superior a la producció de la resta d'emissions estudiades. *Segobriga* (RPC I, núm. 473-474) ha de rebre una menció especial perquè pareix que els seus encunys van tenir una fortíssima rendibilitat i van posar en circulació un bon nombre de monedes (vegeu les monedes conegudes de *Segobriga* en comparació amb altres tallers).

Amb la finalitat de valorar la producció total de monedes i la importància d'*Ilercavonia-Dertosa* en el conjunt d'Hispania es poden veure les prediccions establertes en un recent estudi.²⁴ En aquest s'estimaven 29 ± 10 encunys d'an-

23. *Saguntum* (LLORENS, M. M.; RIPOLLÈS, P. P. «Saguntum: las acuñaciones de Tiberio». *Homenatge A. Chabret 1888-1988*. València, 1989, p. 166-167); *Ilici* (LLORENS, M. M. «Estimación del número de cuños originales y volumen monetario de la ceca de Ilici». *Lucentum*, VI, p. 167); *Carthago Nova* (LLORENS, M. M. *La ciudad romana...*, op. cit. nota 22, p. 95); *Segobriga* (RIPOLLÈS, P. P.; ABASCAL, J. M. *Las monedas...*, op. cit. nota 13, p. 49); *Ercavica* (GOMIS, M. *La ceca...*, op. cit. nota 22, p. 83).

24. RIPOLLÈS, P. P.; MUÑOZ, J.; LLORENS, M. M. «The original number of dies used in the Roman Provincial Coinage of Spain». *XI CIN*, Brussel·les, 1991 [Louvain-la-Neuve, 1993], p. 317.

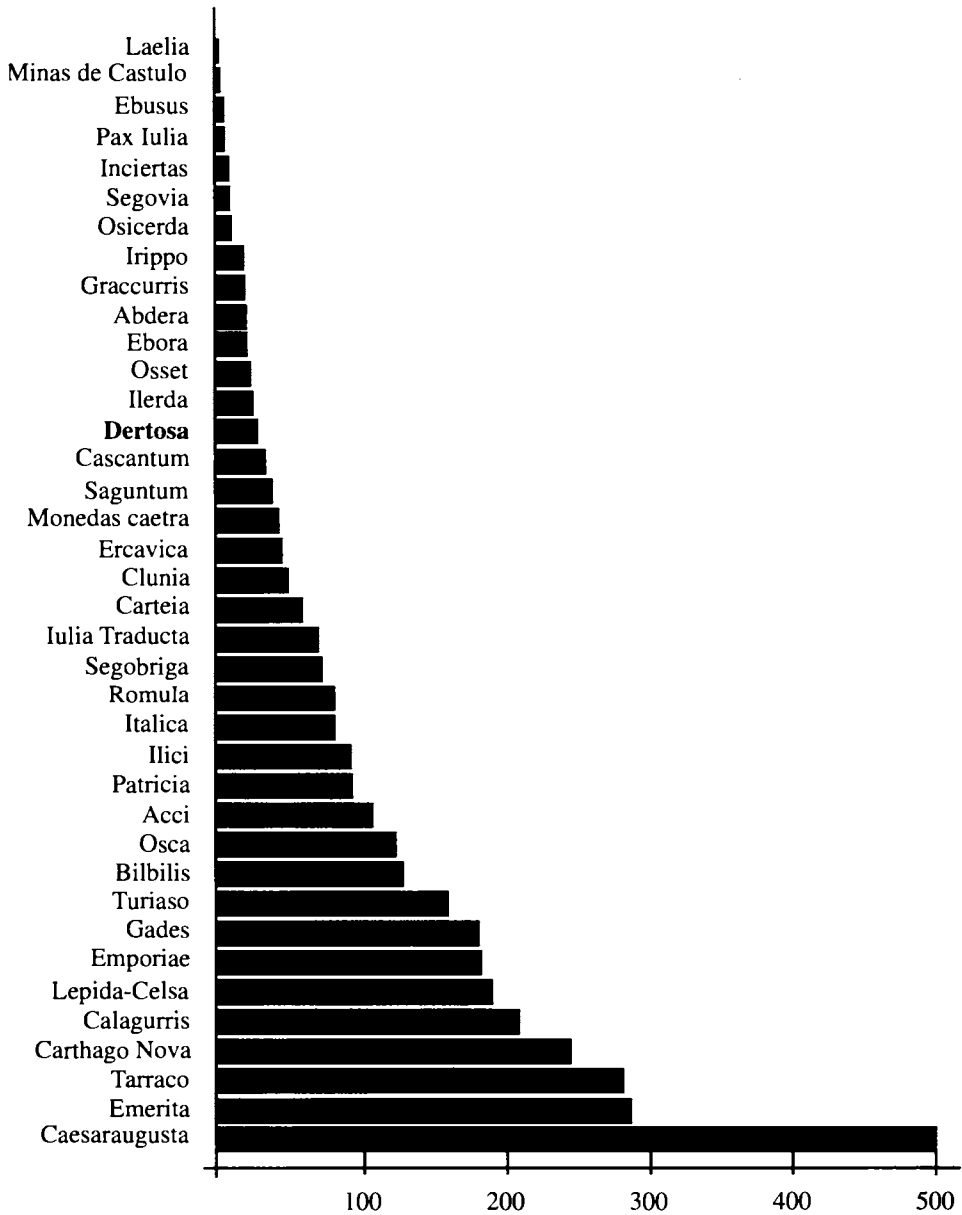

FIG. 17. Estimació del nombre d'encunys, transformats a encunys d'asos, utilitzats per les seqües cíviques hispàniques.²⁵

25. RIPOLLÈS, P. P.; MUÑOZ, J.; LLORENS, M. M. «The original...», *op. cit.* nota 24, p. 318.

vers per a *Ilercavonia-Dertosa*, predicció ajustada, ja que dins d'aquest marge es troba l'estimació feta sobre l'estudi d'encunys, que és de 36-37 encunys.

D'aquesta manera *Ilercavonia-Dertosa* forma part del grup de tallers que van encunyar una quantitat de monedes intermèdia (fig. 17). En el mateix grup es podrien enquadrar les seques de *Cascantum*, *Ilerda*, *Osset*, *Ebora*, *Abdera*, *Graccurreis* i *Irippu*, totes elles amb una producció similar, i que es diferencia d'altres tallers amb una producció més modesta com *Laelia*, *Ebussus* o *Pax Iulia*, o de les seques més voluminoses com *Caesaraugusta*, *Emerita*, *Tarraco* i *Carthago Nova*.

Pel que respecta a la quantitat total de monedes que hauria encunyat *Ilercavonia-Dertosa* hi ha moltes possibilitats per a estimar-ne el volum. La majoria parteixen d'una producció mitjana de monedes per encuny i, encara que se sap que no tots els encunys van produir el mateix nombre de monedes, aquestes poden ajudar a establir una estimació, que com a tal s'hauria de prendre amb molta cautela. Sobre aquestes possibilitats s'ha discutit àmpliament,²⁶ i les quantitats oscil·len entre 10.000²⁷ i 30.000 monedes.²⁸

La seca d'*Ilercavonia-Dertosa* hauria posat en circulació entorn de 370.000—1.110.000 d'asos amb un valor de 92.500—277.500 sestercis o 23.125—69.375 denaris.²⁹ Quantitat ínfima si es té en compte que la ciutat de *Tauromenium* gastava, cap a finals del segle I aC, un milió de denaris a l'any.³⁰ D'Hispania³¹ es tenen alguns preus de l'època amb els quals relacio-

26. LLORENS, M. M. «Estimación...», *op. cit.* nota 23, p. 179; RIPOLLÈS, P. P.; MUÑOZ, J.; LLORENS, M. M. «Estimación del número original de cuños utilizados en las acuñaciones provinciales romanas de Hispania. Avance de resultados». *GN*, 97-98, 1990, p. 41.

27. RIPOLLÈS, P. P.; MUÑOZ, J.; LLORENS, M. M. «Estimación...», *op. cit.* nota 26, p. 41.

28. *RRC*, p. 694. Altres produccions proposades són: Sellwood estima una producció mitjana per encuny de 10.000-16.000 monedes (SELLWOOD, D. G. «Some experiments in Greek minting technique». *NC*, p. 217-231) i Carter-Petrillo una producció mitjana per als quadrants d'August de 20.000 ± 5.000 (CARTER, G. F.; PETRILLO, P. «Die-Link Studies and the Number of Dies of Augustan Quadrants ca. 5 B.C.». *Actes 9ème CIN*. Berna, 1979 [Louvain-la-Neuve, 1982], p. 295). Altres estimacions es poden veure a: KINNS, P. «The Amphictionic Coinage Reconsidered». *NC*, 1983, p. 18-19.

29. Si es multiplica la quantitat de monedes pel nombre original d'encunys estimats en la seca d'*Ilercavonia-Dertosa*, el resultat seria el següent: primera emissió: $14 \times 10.000 = 140.000$ asos = 35.000 HS o $14 \times 30.000 = 420.000$ asos = 105.000 HS; segona emissió: $23 \times 10.000 = 230.000$ asos = 57.500 HS o $23 \times 30.000 = 690.000$ asos = 172.500 HS.

30. MANGANARO, G. «Le tavole finanziarie di Tauromenion». *Comptes et inventaires dans la cité grecque*. Neuchâtel-Genève, 1988, p. 155-190.

31. Sobre la relació entre la producció de les emissions cíviques hispanes i el preus de l'època es poden consultar: RIPOLLÈS, P. P. «Hispania: las acuñaciones locales y la financiación de las rei pu-

nar la riquesa emesa per *Ilercavonia-Dertosa*. Aquests serien les vuit milles construïdes a *Ercavica* pagades amb 100.000 sestercis, un pont construït a *Oretum* amb 80.000 sestercis, un arc amb estàtues a Xèrica que va costar 40.000 sestercis, un temple a *Arucci* amb estàtues pel qual es van pagar 200.000 sestercis, un petit temple situat al fòrum d'*Emporiae*, que es va pagar amb 45.495 sestercis, així com un temple d'*Oscà* que va costar 6.000 sestercis. Si es relacionen aquestes quantitats amb l'estimació proposada per a *Ilercavonia-Dertosa*, es pot veure com la ciutat amb les seves monedes no podria afrontar grans programes constructius. Tampoc l'emissió d'aquestes monedes seria suficient per a pagar els costos de l'administració de la ciutat.³² Per tot això sembla que les monedes d'*Ilercavonia-Dertosa* estarien destinades a cobrir les necessitats quotidianes i el comerç local.

Probablement la necessitat de moneda en una ciutat portuària on conflueix el comerç fluvial del riu Ebre i el marítim seria peremptòria i una de les causes que ocasionarien la decisió per part de la ciutat d'emetre moneda.³³ Altres motius per a l'encunyació podria ser algun esdeveniment que la ciutat decideix celebrar o bé la intenció d'*Ilercavonia-Dertosa* de ressaltar el seu prestigi comercial i mostrar la importància del seu port escollint per als seus tipus monetaris temes exclusivament marins.

blicae». *RIN*, 94, 1993, p. 295-306; LLORENS, M. M. «Las emisiones de Carthago Nova: uso y función de la moneda cívica». *Actas del IX CNN*. Elx, 1994, p. 131-142; RIPOLLÈS, P. P.; ABASCAL, J. M. *Las monedas...*, op. cit. nota 13, p. 97-108.

32. S'ha estimat que el manteniment de les tasques administratives costava a la ciutat d'*Urso* 23.000 HS a l'any (ABASCAL, J. M.; ESPINOSA, U. *La ciudad hispano-romana. Privilegio y poder*. Logronyo, 1989, p. 99).

33. No sembla que en aquest cas hi hagués una participació privada, ja que en cap de les dues emissions apareix cap nom personal.

5. Les contramarques

Si l'estudi dels encunys d'un taller monetari pot proporcionar informació sobre les monedes abans de la seva utilització, les contramarques i les troballes informen sobre les monedes quan aquestes es troben ja en circulació. A pesar de la seva importància, les contramarques sobre les encunyacions hispanes no han estat objecte d'estudis exhaustius o repertoris tipològics fins a temps molt recents, de manera que era impossible abordar amb certes garanties temes com l'autoritat que les aplicava, el motiu, el lloc, el procediment i les seves funcions; temes que per altra part encara són difícils d'analitzar perquè les contramarques mateixes aporten molt poques dades.¹

En comparació amb altres tallers hispanes, la seca d'*Ilercavonia-Dertosa* té un gran interès per la quantitat de les seves contramarques. En aquest taller s'han documentat, de moment, tres tipus de contramarques diferents:

1. (Vigo 61, Guadán CV; *RPC I*, p. 809, núm. 7).

Contramarca amb espiga en l'interior d'un punxó rectangular amb unes mides de 5-6 mm per 2 mm.

1. Les recopilacions de les contramarques hispanes són: VIGO LLAGOSTERA, J. M. «Los resellos de las monedas antiguas de Hispania». *Numisma*, 5, 1952, p. 33-40; GUADÁN, A. M. de. *Tipología de las contramarcas en la Numismática ibero-romana*. Madrid, 1960, i la recopilació feta al corpus *Roman Provincial Coinage (RPC I)*, p. 809-810). També es pot comptar amb una sèrie d'estudis parcials en els quals s'analitzen les contramarques des de diferents aspectes i dels quals es pot consultar la bibliografia a: AA. VV. *Historia monetaria de Hispania Antigua*. Madrid, 1998, p. 412.

Apareix només en els asos i sempre en el revers de les monedes. En la primera emissió es troba en la majoria dels casos al damunt de la vela i en posició horitzontal. Al contrari, en la segona emissió la seva disposició és més variable i se situa també en la part superior de la moneda, a vegades envaint la vela o el casc de la nau, però mai la llegenda.

En la primera emissió les monedes apareixen contramarcades en un percentatge molt elevat (90,12 %) mentre que en la segona emissió el percentatge és inferior (81,12 %).

Aquesta contramarca pertany al tipus CV de Guadán,² el qual la documenta a *Ilercavonia-Dertosa* i cita un exemplar de *Tarraco* del regnat de Tiberi procedent de la col·lecció Villaronga.³ L'aparició d'una contramarca amb dues espigues (tipus LXXXVIII) sobre una moneda d'*Emporiae*⁴ conservada en el Museu de Berlín⁵ porta a Guadán i a Villaronga a pensar que l'espiga podria ser un símbol de *D(ecreto) D(ecurionum)*. Recentment, s'ha publicat un as de *Segobriga*,⁶ encunyat durant el regnat de Calígula, que porta una contramarca amb una espiga. Aquesta contramarca, encara que és molt similar a les d'*Ilercavonia-Dertosa*, és més gran (6,5 × 3 mm).

Altres contramarcques amb espiga, però normalment dins de punxons circulars, han estat documentades a *Olbia* sobre encunyacions del 21-20 aC,⁷ a *Pionia* sobre monedes d'Adrià,⁸ en les encunyacions amb la llegenda CA d'època d'August,⁹ a *Aezani* sobre monedes d'Agripina Jove encunyades durant el regnat de Claudi,¹⁰ en monedes de *Ninica* d'època d'August¹¹ i en diferents emissions de *Tiro* amb cronologia del segle II dC.¹² Només en aquest últim cas Howgego va interpretar la contramarca i la va identificar com un possible signe de devaluació, ja que l'espiga apareix com a tipus monetar en monedes de menys valor.

2. GUADÁN, A. M. de. *Tipología...*, op. cit. nota 1, p. 77-78.

3. GUADÁN, A. M. de. *Tipología...*, op. cit. nota 1, p. 97.

4. GUADÁN, A. M. de. *Tipología...*, op. cit. nota 1, p. 69; VILLARONGA, L. *The Aes Coinage of Emporion*, BAR IS, 23, Oxford, 1977, p. 76.

5. Aquesta moneda fins al moment no ha pogut ser localitzada.

6. Vico 1/6/2000, núm. 54.

7. *GIC*, núm. 380.

8. *GIC*, núm. 381.

9. *GIC*, núm. 382.

10. *GIC*, núm. 383.

11. *GIC*, núm. 384.

12. *GIC*, núm. 385.

En les monedes de *Nemausus* pertanyents al tresor de Port-Haliguen s'han documentat també punxons circulars en què una espiga apareix per a separar les lletres DD.¹³

L'alt percentatge de monedes contramarcades amb l'espiga en els exemplars encunyats per la seca d'*Ilercavonia-Dertosa* fa suposar que el procés de ressegellar les monedes es va fer quasi immediatament després de la seva encunyació. El major percentatge de contramarques en la primera emissió junt amb una cura més gran en la seva disposició tal vegada podria interpretar-se com dos moments de contramarcats. A més a més sembla que els punxons de la segona emissió (5 × 2 mm) son una mica més petits que els de la primera (6 × 2 mm). Sense que es pugui quantificar exactament s'observa més d'un punxó en cadascuna de les emissions.

Hi ha altres ciutats d'Hispania on el procés de contramarcats les monedes arriba a un percentatge similar al d'*Ilercavonia-Dertosa*, com són *Saguntum* i *Emporiae*. A *Emporiae* les contramarques dofí i DD s'apliquen de manera molt selectiva,¹⁴ ja que apareixen en una de les emissions anònimes de la ciutat (*RPC* I, núm. 257) amb aproximadament un 70 %. Per aquest motiu es pensa que potser la seva aplicació es degué a un intent de confirmar el valor de les monedes que tal vegada no foren del tot legals, perquè falta el nom dels magistrats, un cas similar a *Ilercavonia-Dertosa*, on tampoc es mencionen magistrats. A *Saguntum* es documenta la contramarca DD en els asos encunyats durant el regnat de Tiberi (*RPC* I, núm. 202) en un percentatge pròxim al 80 %.¹⁵

El fet que aquesta contramarca sigui majoritàriament aplicada sobre les monedes d'*Ilercavonia-Dertosa*, amb l'excepció d'un exemplar de *Tarraco*, i que arribi a un percentatge tan elevat no deixa massa dubtes que va ser aplicada a la pròpia ciutat.

Són nombroses les possibilitats que es tenen per a interpretar la funció d'aquesta contramarca. Alguns autors han pensat que es tracta d'una referència al *decreto decurionum* basant-se en el fet que aquesta apareix moltes vegades associada a la contramarca DD. La proposta de Howgego per a les monedes de *Ti-*

13. GIARD, J. B. «Le trésor de Port-Haliguen contribution a l'étude du monnayage d'Auguste». *RN*, 1967, p. 138.

14. Les mateixes contramarques estan documentades a altres emissions de la ciutat, però molt esporàdicament (*RPC* I, p. 106-107); RIPOLL, E. i NUIX, J. M.; VILLARONGA, L. «Les contramarques «dofí» i «DD» de les monedes d'Emporion». *RSL*, 1-4, 1980, p. 53-63.

15. *RPC* I, p. 100; LLORENS, M. M.; RIPOLLÈS, P. P. «Saguntum: las acuñaciones de Tiberio». *Homenatge A. Chabret 1888-1988*. València, 1989, p. 163.

rus és que es podria tractar d'una devaluació de les monedes, la qual cosa podria constituir una altra de les causes. Un altra interpretació podria ser que, a causa del reduït pes dels asos —que a més a més és l'únic valor contramarcats i molt pròxim en mòdul i pes als semis—, les unitats es contramarcaven amb l'espiga per a diferenciar-les dels semis. Un cas similar sembla que podria haver succeït en la tercera emissió de *Corintus*, on es marquen, en un percentatge molt elevat, tres valors amb diferents contramarcas. A pesar que aquests valors poden diferenciar-se per la tipologia, les seves contramarcas s'han interpretat com una distinció per a definir els diferents valors, ja que davant la variabilitat dels pesos dels flams hi havia algunes monedes que es podien confondre.¹⁶

Tant si hi va haver dos moments de contramarcats com només un, s'ha de suposar, per l'alt percentatge de monedes contramarcades, que l'aplicació es va produir poc després de l'encunyació. Així, si van ser dos moments, el primer correspondria al regnat d'August o principis del de Tiberi i el segon, al regnat de Tiberi o Calígula. En canvi, si s'haguessin contramarcats totes les monedes a la vegada, aquest procés s'hauria efectuat en època de Tiberi o una mica després.

Evidentment, no s'han considerat les contramarcas que apareixen en els semis, ja que aquests són falsos (**F2a** i **F4a**).

2. Contramarca amb **P** dins d'un punxó rectangular (Vigo 30; *RPC* I, p. 809, núm. 32).

Apareix a l'anvers de la moneda **33a** sobre el coll de Tiberi.

S'han documentat contramarcas amb la lletra P en altres monedes encunyades a la península Ibèrica, però cap dins d'un punxó rectangular.¹⁷ Dins d'un punxó circular apareix a l'anvers d'una moneda de *Carteia*, encunyada durant el regnat d'August,¹⁸ i amb un punxó de forma semicircular, en una moneda d'*Italica*, encunyada en temps de Tiberi.¹⁹

En les encunyacions provincials gregues Howgego ha recollit també una contramarca amb la lletra P dins d'un punxó circular sobre monedes encunyades a *Licia* durant el regnat de Claudi.²⁰

16. AMANDRY, M. *Le monnayage des duovirs corinthiens*. *BCH* Supp., xv. París, 1987, p. 35-36.

17. Dins d'un punxó quadrat l'ha documentat Vigo a *Acci* (VIGO LLAGOSTERA, J. M. «Los resellos...», *op. cit.* nota 1, p. 38).

18. *RPC* I, núm. 122; GUADÁN, A. M. de. *Tipología...*, *op. cit.* nota 1, núm. XLI; CHAVES, F. *Las monedas hispano-romanas de Carteia*. Barcelona, 1979, p. 51-52.

19. *RPC* I, núm. 65; MAJUREL, R. «Graffite et contramarque sur monnaies d'Obulco et d'Italica». *Act. Num.*, 10, 1980, p. 61-65.

20. *GIC*, núm. 684.

L'aparició d'altres contramarques amb les lletres PR a *Italica*²¹ podrien ajudar a interpretar la lletra P com un signe de revalidació de la moneda *P(ro-bata)*. No obstant això, no s'ha d'oblidar que contramarques que tenen formes diferents, encara que tinguin un contingut similar, s'han de considerar distintes.²²

L'escassetat de contramarques d'aquest tipus documentades fins ara impedeix definir amb certa claredat el lloc de la seva aplicació.

En el cas de la moneda d'*Ilercavonia-Dertosa* es tractaria d'una contramarca aplicada en època de Tiberi o en un moment posterior.

3. Contramarca (RPC I, p. 809, núm. 36).

Punxó amb la lletra S al revés. Aquest punxó grava la lletra de manera que aquesta queda incusa, per això alguns autors pensen que es tractaria d'una S gravada a burí o esgrafiada.²³ A *Ilercavonia-Dertosa* es documenta en un exemplar de la segona emissió (moneda núm. 13b). Apareix en el revers al damunt del casc de la nau en posició tombada. Té 8 mm de llarg i és més ondulada que altres punxons coneguts.

Guadán (LI) va documentar una contramarca semblant en algunes encunyacions ibèriques com en un as de *Kese*,²⁴ un as de *Salacia*²⁵ i un as d'*Untikesken*.²⁶ En aquests casos la contramarca sembla que està en posició vertical.²⁷

21. RPC I, núm. 65; CHAVES, F. *Las monedas de Itálica*. Barcelona, 1978, p. 93; CHAVES, F. «Contramarcas en las amonedaciones de Colonia Patricia. Colonia Romula, Italica, Julia Traducta y Eborá». *Act. Num.*, 9, 1979, p. 44.

22. RIPOLLÈS, P. P.; ABASCAL, J. M. *Las monedas de la ciudad romana de Segobriga (Saelices, Cuenca)*. Barcelona-Madrid, 1996, p. 81, nota 23.

23. CHAVES, F. «Contramarcas...», *op. cit.* nota 21, p. 46.

24. GUADÁN, A. M. de. *Tipología...*, *op. cit.* nota 1, p. 43. Segons Villaronga apareix sobre tres asos. En aquestes monedes la contramarca apareix repetida (VILLARONGA, L. *Les monedes ibèriques de Tàrraco*. Tarragona, 1983, p. 32).

25. GUADÁN, A. M. de. *Tipología...*, *op. cit.* nota 1, p. 93. Ripollès i Abascal atribueixen aquesta moneda a una seca incerta i la identifiquen amb la moneda BM 2174 (RIPOLLÈS, P. P.; ABASCAL, J. M. *Las monedas...*, *op. cit.* nota 22, p. 81).

26. GUADÁN, A. M. de. *Tipología...*, *op. cit.* nota 1, p. 104. Aquesta moneda fins al moment no ha pogut ser localitzada (RIPOLLÈS, P. P.; ABASCAL, J. M. *Las monedas...*, *op. cit.* nota 22, p. 81).

27. Ripollès i Abascal pensen que no hi ha relació entre la contramarca que es va aplicar a les monedes ibèriques i la de les monedes provincials hispanes (RIPOLLÈS, P. P.; ABASCAL, J. M. *Las monedas...*, *op. cit.* nota 22, p. 81).

En les encunyacions cíviques hispanes es troba una contramarca similar a *Carthago Nova*,²⁸ a *Ilici*²⁹ i *Segobriga*,³⁰ que en la majoria dels casos es combina amb la contramarca SE.

Seques	Tiberi	Calígula
<i>Dertosa</i>	1	—
<i>Ilici</i>	2	—
<i>Carthago Nova</i>	1	6
<i>Segobriga</i>	—	1

QUADRE 5. Monedes amb la contramarca ζ .

El fet que aquesta contramarca aparegui algunes vegades combinada amb la marca SE portaria a pensar en un intent de devaluar aquestes monedes per a donar-los el valor de semis.³¹

Probablement, l'aplicació d'aquesta contramarca es podria haver efectuat en diferents llocs, ja que els punxons, encara que tenen certes similituds, són diferents.

La seva aplicació es degué portar a terme en època de Calígula o posterior, ja que a *Carthago Nova* i *Segobriga* s'han documentat monedes encunyades durant el regnat d'aquest emperador.

En suma, la contramarca espiga es va aplicar en un percentatge tan elevat a *Ilercavonia-Dertosa* que degué arribar a centenars de milers de monedes, mentre que les altres dues contramarcues, ambdues amb lletres —P i S al revés—, van afectar a una escassa quantitat de monedes.

28. RPC I, núm. 185, p. 97; LLORENS, M. M. *La ciudad romana de Carthago Nova: las emisiones romanas*. Múrcia, 1994, p. 132.

29. RPC I, núm. 196, p. 99; LLORENS, M. M. *La ceca de Ilici*. València, 1987, p. 58-59, núm. 95b i 96c.

30. RIPOLLÈS, P. P.; ABASCAL, J. M. *Las monedas...*, *op. cit.* nota 22, p. 81.

31. En aquest sentit ja es van pronunciar Guadán (*Tipología...*, *op. cit.* nota 1, p. 104), Chaves («Contramarcas...», *op. cit.* nota 21, p. 46) i un de nosaltres (LLORENS, M. M. *La ciudad...*, *op. cit.* nota 28, p. 132). Altres autors, de moment, no s'atreveixen a establir un significat (RIPOLLÈS, P. P.; ABASCAL, J. M. *Las monedas...*, *op. cit.* nota 22, p. 82).

6. La difusió de les monedes d'*Ilercavonia-Dertosa*

A continuació es detallen aquells jaciments on han aparegut monedes d'*Ilercavonia-Dertosa* amb la finalitat de conèixer la seva àrea de difusió i valorar la importància econòmica de la seca. S'exclouen els llocs on es conserven monedes d'*Ilercavonia-Dertosa* i dels quals es desconeix la seva procedència. Així, per exemple, els exemplars pertanyents a una col·lecció del poble de la Sénia, que podrien fer pensar que procedeixen d'algun jaciment de la zona, segons el seu propietari van ser adquirits a Barcelona. També s'ha prescindit d'aquells museus que posseeixen en el seu monetari exemplars d'*Ilercavonia-Dertosa*, però dels quals no es coneix la procedència exacta. Entre aquests figuren el Museo Arqueológico Provincial de Oviedo, el Museu Comarcal de Manresa, el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, el Museo de Albacete o la col·lecció Canal-Blaya conservada avui en dia en els museus vaticans i que, segons Ripollès,¹ procedeix de la regió de Múrcia. Al contrari, s'han tingut en compte les monedes conservades en el Museo Arqueológico Municipal d'Elx, ja que la gran majoria procedeixen del jaciment iberoromà de l'Alcúdia o de troballes casuals de la zona.

Per últim, sembla de sentit comú situar Tortosa com un punt més dins de la circulació monetària d'*Ilercavonia-Dertosa*, a pesar que no es disposa de cap testimoni fidedigne actual de la troballa d'exemplars en el seu sòl urbà. Única-

1. RIPOLLÈS, P. P. «Corpus Nummorum Hispanorum. I. Medagliere Vaticano». *Italica*, 16, 1982, p. 90-92.

ment la referència del segle XVI proporcionada per Cristòfol Despuig permet suposar la troballa en la mateixa ciutat de monedes amb la llegenda DERT(*osa*).² La inexistència de monedes d'*Ilercavonia-Dertosa* aparegudes en la seva pròpia ciutat, Tortosa, pot explicar-se per una sèrie d'avatars que es detallen a continuació i que, en certa manera, expliquen per què no s'han inclòs en aquest treball.

Se sap per Bayerri³ que en el Museu Municipal de Tortosa existia una col·lecció de monedes pertanyents a la seca local, de les quals només van quedar nou després de la guerra civil. Aquestes monedes, segons ens va comunicar en el seu moment el director del Museu Municipal, el senyor Jesús Massip, en una visita efectuada amb la intenció de catalogar-les i acompanyats per l'arqueòloga territorial, Maite Miró del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, van ser sostretes per un ordenança del mateix museu en un rampell de pertorbació mental.

De la mateixa manera, en el Seminari Conciliar del Palau Episcopal de Tortosa es conservaven diverses monedes de *Dertosa*, que van desaparèixer en el transcurs de la guerra civil.⁴ Entre aquestes monedes hi havia nou asos pertanyents a l'emissió de Tiberi, els reversos dels quals apareixen reproduïts fotogràficament en l'obra de Bayerri.⁵

La relació de jaciments on s'han trobat monedes d'*Ilercavonia-Dertosa*, ordenada geogràficament, és la següent:

1. Empúries, l'Escala (Alt Empordà, prov. Girona).⁶

As partit de la primera emissió (núm. cat. **AE4**).

Trobat a les excavacions d'Emili Gandía a l'àmbit «O», relacionat amb l'anomenada «Casa del Peristil» de la neàpolis emporitana l'any 1926. L'excavació no va permetre detectar cap tipus d'estratigrafia, fet pel qual Gandía descriu les troballes realitzades en aquesta habitació com un con-

2. DURÀN, E. (ed.) *Christofol Despuig. Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*. Barcelona, 1981, p. 140.

3. BAYERRI, E. *Historia de Tortosa y su comarca*, vol. 5. Tortosa, 1948, p. 647.

4. BAYERRI, E. *Historia...*, *op. cit.* nota 3, p. 647.

5. BAYERRI, E. *Historia...*, *op. cit.* nota 3, p. 648.

6. GANDÍA, E. *Diari de les excavacions d'Empúries. Any 1926*. Diari manuscrit conservat en el Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries. La descripció dels treballs del local «O» pot consultar-se a partir de la p. 204 relativa al «Dia 11 de octubre de 1926». La relació de les monedes recuperades es troba a les pàgines 207 i 208. Aquest conjunt numismàtic, per la seva naturalesa, no apareix a CAMPO, M.; RUIZ DE ARBULO, J. «Conjuntos de abandono y circulación monetaria en la Neàpolis de emporitana». *Empúries*, 48-50, vol. I, 1986-1989, 1993, p. 152-163.

junt únic que, com a molt, permet apropar-se al darrer moment d'utilització o d'abandonament de l'àmbit.⁷ Entre el material arqueològic, Gandia destaca la troballa de «dieziseis monedas y cinco medias monedas de cobre» i descriu cadascuna d'aquestes monedes, entre les quals es troba un as partit de *Dertosa* de la primera emissió («la 16 una monedita, por una de sus caras conserva una inscripción ERCAV romana»). Cal destacar que Gandia anota aquesta moneda al seu *Diari* com si fos una moneda sencera i no una moneda partida, ja que diu que les cinc monedes partides són de la seca d'*Emporiae*. Gandia va pensar erròniament que aquesta moneda partida es tractava d'una moneda sencera per les característiques del seu retall. La moneda més moderna descrita per Gandia cal situar-la en època de Claudi I, i el material arqueològic esmentat no permet tampoc cap precisió per situar cronològicament la moneda, perquè presenta des de ceràmiques àtiques de vernís negre fins a ceràmiques de terra sigil·lada d'època romana altimperial.

2. Igualada (Anoia, prov. Barcelona).⁸
As de MVN HIBERA IVLIA ILERCAVONIA, possiblement de la primera emissió.
Sense referència del context de la troballa.
3. Villar del Met, Vilanova del Camí (Anoia, prov. Barcelona).⁹
As de *Dertosa*.
Troballa superficial del jaciment del Villar del Met, on han aparegut restes iberoromanes, ceràmica ibèrica, terra sigil·lada, peses de teler i *dolia*.
4. Cerdanyola/Barcelona (Barcelonès, prov. Barcelona).¹⁰
As d'*Hibera Iulia Ilergavonia*, sense que es pugui precisar si pertany a la primera o segona emissió, perquè la referència és ambigua.

7. El material més modern identificat cal situar-lo en un moment de mitjan segle I dC o posterior. Aquesta estructura forma part de la «domus 101. Casa del peristil» de R. Mar, J. Ruiz de Arbulo, *Ampurias romana. Historia, arquitectura y arqueología*. Sabadell, 1993, p. 388-390.

8. MATEU I LLOPIS, F. «Hallazgos monetarios VI». *Ampurias*, XIII, 1951, p. 230 (núm. 379); *CMTM*, p. 99.

9. BORRÁS QUADRES, A. «Igualada». *Informes y Memorias*, 32. Madrid, 1956, p. 168; *CMTM*, p. 170.

10. MATEU I LLOPIS, F. «Hallazgos monetarios V». *Ampurias*, IX-X, 1948, p. 77 (núm. 263); *CMTM*, p. 86.

Troballa casual sense context arqueològic definit. Segons la referència, procedeix d'«un cruce de caminos entre Cerdanyola y Horta».

5. *Tarraco* (Tarragonès, prov. Tarragona).¹¹
As de la segona emissió (núm. cat. **3b**).
Procedeix de l'estrat 327 de l'excavació efectuada per Lurdes Burés i Ester Ramón l'any 1991 al solar del c/ Pere Martell. Aquest estrat, segons informació de les arqueòlogues, data de l'època julioclàudia avançada (Claudi-Neró).

6. Font de n'Horta, la Torre de l'Espanyol (Ribera d'Ebre, prov. Tarragona).¹²
As de la primera emissió (núm. cat. **AE22**).
As de la segona emissió (núm. cat. **AE68**).
Semis d'emissió indeterminada.
Les tres monedes d'*Ilercavonia-Dertosa* procedeixen de l'estrat de reblit d'un dipòsit hidràulic del jaciment de la Font de n'Horta. Juntament amb materials del segle XVII (ceràmica decorada i una moneda de Lluís XIII), les restes romanes que proporcionen la cronologia més moderna són monedes de bronze d'època antonina avançada.

7. Cantavieja (prov. Terol).¹³
As de MVN HIBERA. IVLIA. ILERCAVONIA, segurament de la primera emissió.
Trobat el 1595 en la citada localitat, sense altres referències.

8. Iglesuela del Cid (prov. Terol).¹⁴
Tres asos de la segona emissió. Dos amb el cap de Tiberi mirant a la dreta i l'altre cap a l'esquerra.
Trobats el 1946 i 1947 sense referències exactes del jaciment i del context

11. Des d'aquí agraïm la col·laboració de Lurdes Burés i Ester Ramón per donar-nos la informació d'aquesta peça inèdita.

12. GENERA, M.; CAMPO, M. «Hallazgos monetarios en la Font de n'Horta (Tarragona)». // *Simposi Numismàtic de Barcelona*. Barcelona, 1980, p. 204 (núms. 1, 2 i 5); *CMTM*, p. 96.

13. BAYERRI, E. *Historia...*, op. cit. nota 3, p. 625; MATEU I LLOPIS, F. «Hallazgos monetarios XX». *Num. Hisp.*, XI, 21, 1967, p. 252-253 (núm. 1165); *CMTM*, p. 79.

14. BAYERRI, E. *Historia...*, op. cit. nota 3, p. 642-643.

en què van aparèixer. L'any 1948 formaven part de la col·lecció del Sr. Enrique Tejerizo de Tortosa.

9. Moleta dels Frares, Forcall (els Ports, prov. Castelló).

As de la primera emissió (núm. cat. **2d**).

As de la segona emissió.

Procedeixen del jaciment arqueològic de la Moleta dels Frares, identificat fa uns anys per Alföldy amb el nucli urbà de la *Res Publica Leserensis*.¹⁵

El jaciment ha estat objecte d'un complet estudi per part de F. Arasa.¹⁶

Les diverses referències sobre aquestes monedes obliguen a ser molt cauts sobre el nombre d'exemplars apareguts, perquè no hi ha elements suficients per a establir exactament quantes monedes d'*Ilercavonia-Dertosa* van aparèixer al jaciment. Sembla que l'as de la primera emissió és el citat per Llorente¹⁷ i Ferrer¹⁸, i recollit per Bayerri,¹⁹ i per Mateu i Llopis²⁰ com a semis que pertany a la col·lecció Molinos; posteriorment el va publicar Ripollès també com a semis²¹ i finalment Arasa, amb totes les referències anteriors²². L'as de la segona emissió és el citat per Pla Ballester²³ i recollit per Arasa²⁴ com a procedent de la col·lecció Mestre.

10. Morella (els Ports, prov. Castelló).²⁵

Dos asos de la segona emissió.

Sense referències del context en el qual van aparèixer.

15. ALFÖLDY, G. *Res Publica Leserensis (Forcall, Castellón)*. TV SIP, 55. València, 1977.

16. ARASA, F. «Lesera (La Moleta dels Frares, El Forcall). Estudi sobre la romanització a la comarca dels Ports». *Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques*, 2. Castelló, 1987.

17. LLORENTE, T. *Valencia. Sus monumentos y su arte; su naturaleza e historia*. Barcelona, 1887.

18. FERRER, N. «Visita a las ruinas de Bisgargis». *Almanaque de «Las Provincias»*. València, 1888, p. 266-269.

19. BAYERRI, E. *Historia...*, op. cit. nota 3, p. 646.

20. MATEU Y LLOPIS, F. «Hallazgos monetarios XVII». *Num. Hisp.*, VIII, 15-16, 1958, p. 160, núm. 957; MATEU Y LLOPIS, F. «Hallazgos monetarios XXVI». *Numisma*, 168-173, 1981, p. 116, núm. 1630/5.

21. RIPOLLÉS, P. P. *Circulación monetaria en tierras valencianas durante la Antigüedad*. Barcelona, 1980, p. 28-29; *CMTM*, p. 113.

22. ARASA, F. *Lesera...*, op. cit. nota 16, p. 78.

23. PLA BALLESTER, E. «La Moleta». *Programa de Festejos de Forcall 1968*.

24. ARASA, F. *Lesera...*, op. cit. nota 16, p. 78.

25. MATEU I LLOPIS, F. «Hallazgos monetarios XVIII». *Num. Hisp.*, IX, 18, p. 188; *CMTM*, p. 115.

11. Castellfort (els Ports, prov. Castelló).²⁶
As de la segona emissió, amb el cap de Tiberi a la dreta.
Sense referències del lloc exacte de la troballa, efectuat «a flor de tierra por unos niños».
12. Traiguera (Baix Maestrat, prov. Castelló).²⁷
Dos asos de la segona emissió.
Sense cap dada del context en el qual van ser trobats.
13. La Pobla Tornesa (Plana Alta, prov. Castelló).²⁸
Indeterminada.
Sense referències de la troballa.
14. Montnegre, Sant Joan de Moro (Plana Alta, prov. Castelló).²⁹
Indeterminada.
Apareguda en el jaciment de Montnegre, sense més dades. Segons F. Arasa, es tracta d'un poblat ibèric que després va ser reocupat als segles IV-V dC.³⁰
15. Els Estrets, Vilafamés (Plana Alta, prov. Castelló).³¹
Indeterminada.
Apareguda en el jaciment de els Estrets sense més referències. Segons comunicació oral de F. Arasa, el jaciment és una vil·la romana.
16. Castelló (Plana Alta, prov. Castelló).³²

26. MATEU I LLOPIS, F. «Hallazgos monetarios XXII». *Numisma*, 114-119, 1972, p. 139, núm. 1416.

27. ARASA, F. *Territori i poblament en època romana a les comarques septentrionals del litoral valencià*. Tesis doctoral. València, 1995, p. 833-834; RIPOLLÈS, P. P. «El uso de la moneda en la Vía Augusta: el tramo Saguntum-Intibili». A: CENTENO, R. M. S.; GARCÍA-BELLIDO, M. P.; MORA, G. (coord.) *Rutas, ciudades y moneda en Hispania*. Anejos *AEspA*, XX, 1999, p. 264; ESTEVE, F. *La vía romana al seu pas per la província de Castelló* [en premsa].

28. ESTEVE I GÁLVEZ, F. «De com degué naixer i es va estructurar la villa de Castelló». *Homenaje a F. Esteve i Gálvez*. Anuario de 1989-1990 del Ateneo de Castelló, núm. 3. Castelló, 1990, p. 55.

29. ESTEVE I GÁLVEZ, F. «De com...», *op. cit.* nota 28, p. 55.

30. ARASA, F. *Territori...*, *op. cit.* nota 27, p. 880

31. ESTEVE I GÁLVEZ, F. «De com...», *op. cit.* nota 28, p. 55.

32. ESTEVE I GÁLVEZ, F. «De com...», *op. cit.* nota 28, p. 55.

As de la segona emissió (núm. cat. **AE67**).

Apareguda en el c/ Fèlix Breva, sense més dades de la troballa.

17. El Secanet, Vilavella (Plana Baixa, prov. Castelló).³³

As de la segona emissió (núm. cat. **AE90**).

Apareguda en el nivell superficial del jaciment del Secanet, junt amb materials constructius, *dolia*, àmfores i altres monedes.³⁴

18. La Carència, Torís (Ribera Alta, prov. València).³⁵

As de la primera emissió (núm. cat. **AE8**).

Aparegut en el jaciment iberoromà de la Carència, sense més referències.

19. Elx (Baix Vinalopó, prov. Alacant).

Dos asos de la segona emissió (núm. cat. **6k** i **AE7**).

Procedeixen segurament del jaciment iberoromà de l' Alcúdia d'Elx, seu de l'antiga *Colonia Iulia Ilici Augusta*, o dins del terme municipal. Sense referències del context de la troballa.

20. Jumilla (prov. Múrcia).³⁶

Moneda de *Dertosa*.

Sense cap dada més.

21. Eivissa.³⁷

As de la segona emissió (núm. cat. **AE91**).

Aparegut a la illa d'Eivissa, sense més dades.

33. GOMIS, M. «El monetario del Museo de Nules: contribución al estudio de la circulación monetaria de la zona». *GN*, 111, 1993, p. 62, núm. 72.

34. GOMIS, M. «El monetario...», *op. cit.* nota 33, p. 57; ARASA, F. *Territori...*, *op. cit.* nota 27, p. 780.

35. ARROYO, R.; MATA, C.; RIBERA, A. «Aproximación a la circulación monetaria de las comarcas interiores de la provincia de Valencia». *Saguntum*, 22, 1989, p. 372 (núm. 61); ARANEGUI, C. (coord.) *Els romans a les terres valencianes*. València, 1996, p. 48-49.

36. BELDA NAVARRO, C. *El proceso de la romanización en la provincia de Murcia*. Múrcia, 1975, fig. 43.

37. PLANAS PALAU, A.; MARTÍN MAÑANES, A. *Las monedas de otras cecas encontradas en Ibiza por Angel Martín Mañanes*. Eivissa, 1991, pág. 32, núm. 72.

22. *Pollentia*, Mallorca.³⁸

As de la primera emissió partit.

Aparegut en el jaciment de *Pollentia*, fora de la muralla de la ciutat.

L'escassetat de dades sobre la dispersió monetària d'*Ilercavonia-Dertosa* obliga necessàriament a ser molt prudent. No obstant això, es considera d'interès efectuar alguns breus comentaris.

Jaciment	As I	As II	As ind.	Semis ind.	Moneda ind.	TOTAL
1. <i>Emporiae</i>	1					1
2. Igualada	1					1
3. Villar del Met			1			1
4. Cerdanyola			1			1
5. <i>Tarraco</i>		1				1
6. Font de n'Horta	1	1		1		3
7. Cantavieja	1					1
8. Iglesuela		3				3
9. Moleta dels Frares	1	1				2
10. Morella		2				2
11. Castellfort		1				1
12. Traiguera		2				2
13. La Pobla					1	1
14. Montnegre					1	1
15. Els Estrets					1	1
16. Castelló		1				1
17. El Secanet		1				1
18. La Carència	1					1
19. Elx		2				2
20. Jumilla					1	1
21. Eivissa		1				1
22. <i>Pollentia</i>	1					1
TOTAL	7	16	2	1	4	30

QUADRE 6. Jaciments en els quals s'han trobat monedes de la seca d'*Ilercavonia-Dertosa*.

38. MATTINGLY, H. «Roman Pollentia: Coinage and History». *Pollentia. Estudio de sus materiales. I. Sa Portella. Excavaciones 1957-1963*. Mallorca, 1983, p. 273.

Des del punt de vista cronològic, únicament les troballes d'Empúries i de Tarraco permeten afirmar que tant les monedes de la primera emissió com les de la segona emissió d'*Ilercavonia-Dertosa* estaven encara en circulació a finals de l'època julioclàudia i segurament durant l'època flàvia.³⁹ La circulació de moneda provincial hispana, en moments posteriors al tancament dels tallers monetàries, s'ha constatat també en altres parts de les ciutats de *Emporiae*⁴⁰ i *Tarraco*,⁴¹ així com en *Baetulo*,⁴² *Uxama*⁴³ i *Conimbriga*.⁴⁴

Respecte a l'àrea geogràfica que abracen les troballes s'ha de dir que, com a altres ciutats que van encunyar durant època altimperial, la seva difusió seria fonamentalment local. No obstant això, el primer que crida l'atenció és la manca de més monedes d'*Ilercavonia-Dertosa* en les comarques tarragonines. Les troballes més pròximes pertanyen al jaciment Font de n'Horta i a *Tarraco*, la capital provincial. Sembla que aquest buit es podria deure a una falta de publicació de les troballes, ja que com s'ha dit es tenen notícies de troballes antigues a la ciutat de Tortosa i les seves rodalies.

La dispersió cap al nord de Tortosa és puntual i les monedes d'*Ilercavonia-Dertosa* es troben a jaciments costaners o a prop dels rius, fet que demostra la importància que el trànsit marítim va tenir en la difusió de les monedes d'aquesta seca. Tres asos d'emissió indeterminada van ser trobats a prop de Barcelona i als territoris interiors pròxims a Igualada.

De les trenta monedes ressenyades, se n'observa una concentració en les properes comarques castellonenques de els Ports, Baix Maestrat, Plana Alta i Plana Baixa amb dotze exemplars detectats, als quals s'han d'afegir l'as de la primera emissió aparegut a Cantavieja (Terol) i els tres asos de la segona emissió d'Iglesuela del Cid, localitats pròximes al *municipium Leserensis* (Forcall, Castelló). La resta de troballes més al sud (la Carència, Elx i Jumilla)

39. Un interessant estudi sobre la circulació de moneda a Hispània en època altimperial a partir de la informació que proporcionen els contextos arqueològics és el de MAROT, T. «Circulació i utilització quotidiana de la moneda a l'*Hispania* de l'època d'August». *La moneda en temps d'August*. Barcelona, 1997, p. 129-155.

40. CAMPO, M.; RUIZ de ARBULO, J. «Conjuntos...», *op. cit.* nota 6, p. 152-163.

41. DUPRÉ, X.; CARRETÉ, J. M. «*Antiga Audiència*». *Un acceso al foro provincial de Tarraco*. EAE, 165. Madrid, 1993; MAROT, T. «Circulació...», *op. cit.* nota 39, p. 147.

42. GURT, J. M.; PADRÓS, J. «Significació de les monedes dins del context arqueològic. L'exemple de Baetulo». *Homenatge a Miquel Tarradell*. Barcelona, 1993, p. 695-715.

43. GARCÍA MERINO, C. «Material numismático de las excavaciones de la casa de los plintos de Uxama (Soria)». A: GARCÍA-BELLIDO, M. P. i CENTENO, R. M. S. (ed.). *La moneda hispánica. Ciudad y territorio*. Anejos *AesPA*, XIV, 1995, p. 191-198.

44. ALARÇAO, J.; ETIENNE, R. *Fouilles de Conimbriga. I. L'Architecture*. París, 1977.

sembla que són, així mateix, reflex del trànsit marítim que es produiria en aquesta part de la Tarraconense i de la mateixa manera s'han d'explicar les troballes d'Eivissa i *Pollentia*.

L'exemplar emporità i l'exemplar trobat a Jumilla assenyalen els límits pel nord i pel sud, respectivament, de l'expansió de les monedes d'*Ilercavonia-Dertosa*, segons les dades conegudes fins al moment.

Es curiós constatar la falta d'exemplars al llarg del llit del riu Ebre, si s'exceptuen les monedes de la Font de n'Horta, encara que d'això no es pot, per ara, inferir cap conclusió, perquè la quantitat de monedes amb la qual es treballa és reduïda i pel precari estat en què es troba la investigació arqueològica d'època romana a la zona.⁴⁵ No obstant això, aquest fet contrasta amb l'abun-

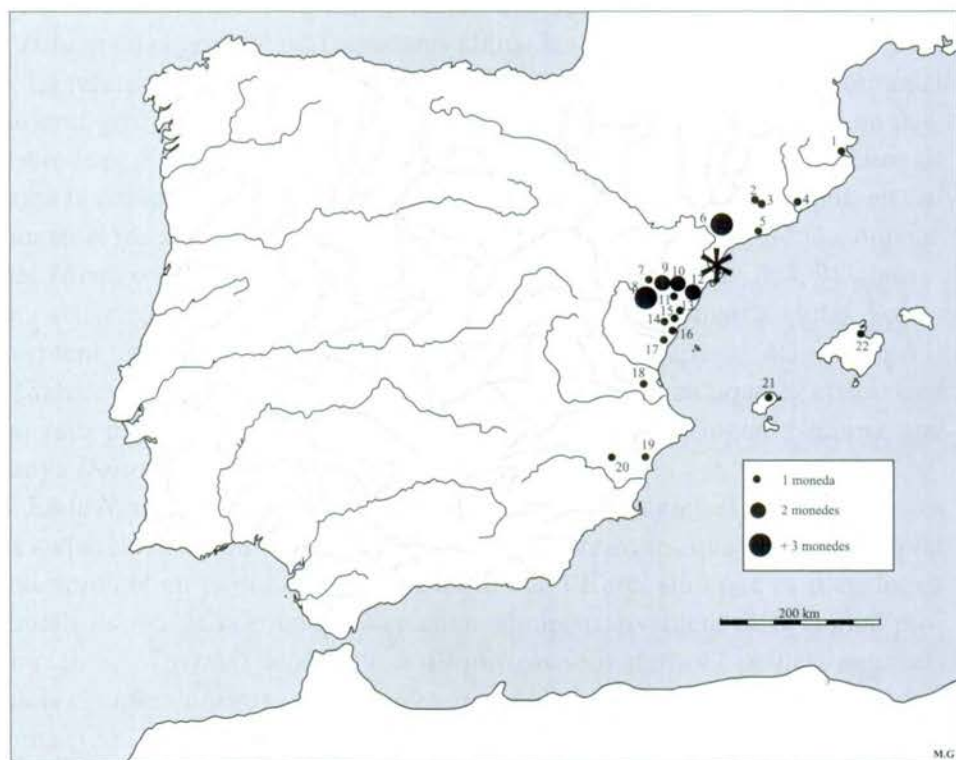

FIG. 18. Troballes de monedes d'*Ilercavonia-Dertosa*: 1. *Emporiae*; 2. Igualada; 3. Villar del Met; 4. Cerdanyola; 5. *Tarraco*; 6. Font de n'Horta; 7. Cantavieja; 8. Igle-suela; 9. Moleta dels Frares; 10. Morella; 11. Castellfort; 12. Traiguera; 13. Là Pobla; 14. Montnegre; 15. Els Estrets; 16. Castelló; 17. El Secanet; 18. La Carència; 19. Elx; 20. Jumilla; 21. Eivissa; 22. *Pollentia*.

45. GENERA, M. «Inventari arqueològic de la Ribera d'Ebre». *Fonaments*, 3, 1982, p. 47.

dància de troballes a les comarques castellonenques i de Terol, dependents de la *Res publica Leserensis*, la comunicació de la qual amb *Dertosa* es va establir, sense cap dubte, per via terrestre a través de la calçada *Contrebia-Intibili-Dertosa*.⁴⁶ No s'ha d'oblidar que la ciutat més important al sud de *Dertosa* va ser *Saguntum*; per això no ha d'estranyar la presència de monedes d'*Ilercavonia-Dertosa* a les comarques del nord de Castelló,⁴⁷ que estarien sota la seva àrea d'influència econòmica i cultural.

Cal destacar l'as partit d'*Ilercavonia-Dertosa* trobat a *Emporiae*, perquè es tracta d'un exemplar que té un pes d'1,85 g i que pel seu mòdul s'apropa al valor d'un *sextans* (lãm. II, núm. AE4). En aquest jaciment s'ha trobat un bon nombre de monedes partides,⁴⁸ fet que demostra una vegada més la necessitat de moneda fraccionària als centres costaners, on la vida comercial faria imprescindible l'ús d'aquestes monedes.⁴⁹ Respecte al procés de partició sembla que es va produir a la mateixa ciutat d'Empúries, com la resta de monedes partides del jaciment. La cronologia d'aquest fenomen monetari sembla que podria ser més àmplia que la d'altres llocs d'Hispania,⁵⁰ sobretot si aquesta es va produir a mesura que la ciutat necessitava petits valors per als seus intercanvis. A *Pollentia* s'ha trobat, així mateix, un altre exemplar partit d'*Ilercavonia-Dertosa*. Es tracta d'un as partit per la meitat, probablement per a circular amb el valor de semis. També en aquest cas la partició caldria relacionar-la amb la necessitat de divisors per a les petites transaccions quotidianes de la ciutat.⁵¹

De tot això es pot concloure que les monedes emeses per la seca d'*Ilercavonia-Dertosa* tenen una circulació bàsicament local i es distribueixen fonamen-

46. ARASA, F. «La Moleta dels Frares (El Forcall, Castelló). Consideracions entorn de la *Respublica Leserensis*». *Saguntum*, 20, 1986, p. 203-214.

47. RIPOLLÈS, P. P. «El uso...», *op. cit.* nota 27, p. 262.

48. La quantitat de cent vuitanta-vuit exemplars partits (RIPOLL, E.; NUIX, J. M.; VILLARONGA, L. «Las monedas partidas procedentes de las excavaciones de Emporion». *Numisma*, 120-131, 1973-74, p. 75-90) s'incrementarà notablement quan es publiquin les monedes trobades en les excavacions antigues d'E. Gandia (dipositades al Gabinet Numismàtic de Catalunya) i les de les excavacions més recents conservades al Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries.

49. MAROT, T. «Circulació...», *op. cit.* nota 39, p. 138.

50. BLÁZQUEZ, C. «Consideraciones sobre los hallazgos de monedas partidas en la península Ibérica». *La moneda hispánica. Ciudad y Territorio*. A: GARCÍA-BELLIDO, M. P.; CENTENO, R. M. S. (ed.), *Anejos AEspA*, XIV. Madrid, 1995, p. 303.

51. RIPOLLÈS, P. P. «Las acuñaciones cívicas romanas de la península Ibérica (44 aC-54 dC.)». A: AA. VV. *Historia monetaria de Hispania Antigua*. Madrid, 1998, p. 389; MAROT, T. «Circulació...», *op. cit.* nota 39, p. 138.

talment al llarg de la línia de costa de la Tarraconense (fig. 18). La difusió marítima de les monedes d'aquesta seca va ser, segons les dades actuals, la forma més activa de dispersió de les seves monedes. L'escassetat de troballes ha de relacionar-se amb el petit volum de monedes que la seca va posar en circulació (vegeu apartat 4.3).

7. Cronologia

La cronologia de les emissions d'*Ilercavonia-Dertosa* és un dels aspectes del taller que ha suscitat més controvèrsia. Mentre que la segona emissió és del regnat de Tiberi per l'aparició del retrat d'aquest emperador a l'anvers dels asos, la primera emissió no proporciona cap informació directa que permeti establir un marc cronològic determinat. S'ha d'afegir a més a més el desconeixement de la data de la constitució del *municipium*, fet que dificulta una major definició de la ciutat al llarg del període tardorepublicà i els primers anys de l'Imperi, moment en el qual tindria lloc el funcionament de la seca.

Pel que respecta a la data de la fundació del municipi, alguns autors l'han atribuït a època de Cèsar per l'aparició de IVLIA a les llegendes monetàries¹ i d'altres perquè pensen que el fet que la ciutat participés en la guerra civil al costat de Cèsar (*Civ. I*, 60, 2-4) hauria suposat rebre el rang de municipi.² Contràriament, Grant³ va datar la constitució del municipi, que relacionava amb *C. Calvisius Sabinus* o *T. Statilius Taurus*, als anys 30-28 aC. Abascal i

1. HILL, G. F. *Notes of the Ancient Coinage of Hispania Citerior*. Nova York, 1931, p. 75; SUTHERLAND, C. H. V. *The Romans in Spain*. Londres, 1939, p. 123; MARÍN, M. A. *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania Republicana*. Granada, 1988, p. 216; SOLANA, J. M. «Colonización y municipalización bajo César y Augusto: Hispania Citerior». A: AA. VV. *Aspectos de la Colonización y Municipalización de Hispania*. Mèrida, 1989, p. 88-89.

2. GALSTERER, H. *Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der Iberischen Halbinsel*. MF, 8. Berlín, 1971, p. 31.

3. GRANT, M. *From Imperium to Auctoritas*. Cambridge, 1946, p. 158; GRANT, M. *Aspects of Principate of Tiberius*. Nova York, 1950, p. 156.

Espinosa⁴ també han proposat una cronologia diferent, i han inclòs *Dertosa* dins la relació d'assentaments que August va promoure al rang de dret romà. Les dades que ha proporcionat el nostre estudi no permeten, ara per ara, concretar quan es va establir el municipi, ni tan sols permeten afirmar el caràcter fundacional de la primera emissió. El municipi podia haver estat fundat tant per Cèsar com per August.

Sens dubte, la controvèrsia ha estat accentuada per les diferents cronologies que s'han atribuït a la primera emissió. Aquesta va ser datada tant per Vives⁵ com per Hill⁶ a l'època d'August. Els dos autors defensaven la seva datació per la similitud tipològica entre la primera emissió i la següent, encunyada en temps de Tiberi. Per altra banda, Grant⁷ va pensar que aquesta emissió celebrava la constitució del municipi i la situava als anys 30-28 aC. A l'obra *Roman Provincial Coinage* es defensa de nou la datació en època d'August —cap al final del seu regnat— basada en la nombrosa aplicació de la contramarca amb l'espiga en les dues emissions.⁸

Els resultats del nostre treball ratifiquen que ambdues emissions van ser encunyades en un període de temps molt pròxim i que, per tant, la primera emissió va ser realitzada, probablement, durant els últims anys del regnat d'August, com ja havien proposat altres investigadors. Aquesta datació es basa en tres aspectes: la tipologia de les emissions, el contramarcad de les monedes i la possibilitat que els encunys de les dues emissions haguessin estat fets pels mateixos gravadors. Pel que respecta a la tipologia, s'observa una extraordinària similitud tipològica en les representacions de les naus dels asos d'ambdues emissions, similitud que és encara més estreta en els encunys R28 i R34 de la segona emissió, on la nau es representa amb unes característiques similars a les de l'emissió precedent, a més de ser els únics encunys que no tenen el cap de cigne a la popa de les embarcacions. Així mateix, apareix una nau lleugera en els semis de la segona emissió que és la mateixa que va ser representada en el revers dels asos de la primera emissió. En relació al contramarcad de les monedes, la contramarca amb espiga arriba a percentatges tan elevats —90,12 % en la primera emissió i 81,12 % en la segona— que fan pensar que aquest pro-

4. ABASCAL, J. M.; ESPINOSA, U. *La ciudad hispano-romana. Privilegio y poder*. Logronyo, 1989, p. 66.

5. VIVES, A. *La moneda hispánica*, vol. IV. Madrid, 1926, p. 17.

6. HILL, G. F. *Notes...*, *op. cit.* nota 1, p. 75.

7. GRANT, M. *From Imperium...*, *op. cit.* nota 3, p. 158; GRANT, M. *Aspects...*, *op. cit.* nota 3, p. 156.

8. *RPC* I, p. 101.

cés de contramarcats s'hauria produït molt poc després de l'encunyació de les monedes, i encara que s'hagués efectuat en dos moments sembla que estarien molt pròxims en el temps. Per últim, un altre motiu que apunta a la datació augustal avançada per a la primera emissió és la possibilitat que ambdues emissions fossin realitzades pel mateix grup d'artesans, caracteritzat per produir encunys d'escàs relleu.

En la segona emissió apareix per primera vegada el retrat de Tiberi, que només es representa en els asos. Pel seu estil, Grant la va datar a mitjan regnat.⁹ Aquest mateix autor la va considerar com una emissió que celebrava el cinquantenari de la fundació del *municipium*,¹⁰ però la seva afirmació no és convincent, ja que la data que ell proposa per a la seva fundació, basada en les monedes, i la que defensa per al retrat de Tiberi de la segona emissió no tenen cap base sòlida. Desafortunadament, ni la llegenda monetar ni el retrat de Tiberi ofereixen dades suficients per a establir una cronologia més concreta dins del seu regnat, tot i que és lògic pensar que fos a l'inici del seu imperi.

En resum, la informació que proporcionen les monedes no és conclouent per a establir una cronologia absoluta de les emissions encunyades a *Ilercavonia-Dertosa*. No obstant això, aquest estudi sembla confirmar la cronologia de finals del regnat d'August per a la primera emissió, com ja havien intuït altres investigadors. En qualsevol cas queda palès el breu període de temps que transcorre entre una i una altra emissió.

9. GRANT, M. *Aspects.... op. cit.* nota 3, p. 156.

10. GRANT, M. *Aspects.... op. cit.* nota 3, p. 24.

8. Conclusions

El *municipium Hibera Iulia Ilercavonia Dertosa*, per la seva localització estratègica, en la desembocadura del riu Ebre, va ser un port amb una activitat intensa en època romana. No obstant això, en l'actualitat es disposa d'escassa informació per a reconstruir la història de la ciutat durant aquesta època. En aquest treball destinat a estudiar les seves emissions monetàries, fonamentalment, s'ha intentat recapitular de nou la informació que es disposava de la ciutat amb l'objectiu de situar en el seu context històric les seves encunyacions. A través de les fonts escrites, l'epigrafia, les dades arqueològiques i la informació que ha proporcionat l'estudi monogràfic de les seves emissions monetàries s'han abordat de nou les incògnites que plantejava la ciutat. Encara que molts problemes han quedat sense resoldre, s'han pogut matisar algunes qüestions. A continuació es detallen les conclusions estretes, amb una menció especial als resultats numismàtics.

L'aparició dels noms d'*Hibera*, *Ilercavonia* i *Dertosa*, tant en les fonts clàssiques que es refereixen a la ciutat com en les seves encunyacions, porta a qüestionar si els tres noms al·ludeixen a una mateixa ciutat o bé a dues ciutats diferents. La menció de la ciutat ibèrica *Hibera* i l'al·lusió als *ilercavones* com a poble en els textos que fan referència al període republicà, fan pensar que així es denominava aquesta en els seus inicis. En un moment indeterminat de l'època d'August, però anterior al canvi d'era segons la referència d'Estrabó, la ciutat rep també el nom de *Dertosa* i així serà citada els anys següents, com semblen reflectir els textos i l'epigrafia que es refereixen al període imperial. No ha d'estranyar que el component indígena quedi reflectit en els primers anys de funcionament de la ciutat romana i que en anar-se romanitzant la ciu-

tat utilitzés una denominació llatina. Resta per aclarir el perquè la primera emissió d'*Ilercavonia-Dertosa*, datada en època avançada del regnat d'August, no fa esment al nom de *Dertosa* i sí, en canvi, apareix ja en la segona emissió encunyada en època de Tiberi.

La lectura errònia d'una sèrie de monedes que mencionaven el títol *col(onia)* en les seves llegendes i que van ser atribuïdes per alguns autors a *Ilercavonia-Dertosa* ha quedat clarificada amb l'atribució d'aquestes monedes a les seques de *Colonia Iulia Gemella Lampsacus*, a Àsia, i de *Colonia Iulia Augusta Dumaeorum*, a Acaia. D'aquesta manera es rebutgen totes aquelles teories que, per a demostrar que *Dertosa* va obtenir el títol de colònia, es basaven en les esmentades monedes. Es pot concloure que si *Dertosa* va ser en algun moment colònia, va obtenir aquest títol després del regnat de Tiberi i quan la ciutat ja no encunyava moneda.

L'estudi dels dissenys monetaris demostra la importància que els habitants d'*Ilercavonia-Dertosa* van concedir al mar, ja que van escollir temes exclusivament marins per a les seves monedes. Les dues emissions desenvolupen pràcticament la mateixa tipologia encara que amb petites variants internes. A l'anvers dels asos de la primera emissió es representa, amb gran detall, una nau destinada al comerç, la *navis oneraria*, i al revers es fa elecció d'una embarcació que fins ara s'havia identificat com una nau per al transport fluvial, però que en realitat es tracta d'una variant de la *navis actuaria*, la funció de la qual era fonamentalment la navegació a l'interior dels ports, encara que també es podria utilitzar per al transport fluvial. En els semis d'aquesta emissió es continuen utilitzant els tipus marins: a l'anvers apareix una *navis oneraria* de característiques similars a la que es representa en els anversos dels asos, i en la part superior del revers apareix un dofí amb un timó. Tant en els asos com en els semis s'utilitza la llegenda MVN HIBERA IVLIA en l'anvers i ILERCAVONIA en el revers. La segona emissió continua en la mateixa línia, tot i que es produeixen dues novetats importants: l'aparició del retrat de Tiberi i la introducció del nom de DERT(*osa*) en la llegenda. En l'anvers dels asos el retrat de Tiberi s'acompanya amb la llegenda TI CAESAR DIVI AVG F AVGVSTVS i en el revers es representa una *navis oneraria*, similar a la que apareix en l'emissió anterior, encara que amb petites variacions; tal vegada la més important sigui la introducció d'un element en forma de coll i cap de cigne en la popa de la nau amb la llegenda DERT M I H ILERCAVONIA. Els encunys de revers R28 i R34 presenten la proa i la popa de l'embarcació amb les característiques de la nau de la primera emissió. En els semis s'utilitza de nou a l'anvers com a tipus la *navis actuaria*, que havia aparegut en el revers dels asos de la primera

emissió, i la llegenda DERT M H IVLIA, mentre que en el revers al dofí i al timó s'afegeix una àncora i la llegenda ILERCAVONIA.

La tècnica desenvolupada en el gravat dels encunys sembla indicar que els encunys de les dues emissions van ser realitzats pels mateixos gravadors.

La reforma d'August, que va suposar l'adopció d'un patró metrològic fix per a les encunyacions de bronze i la introducció de dos aliatges nous com l'oricalc i el coure pur, no s'adoptà igual en totes les parts de l'Imperi. A *Ilercavonia-Dertosa* s'encunyen les monedes amb un pes inferior al de la resta de les seques hispanes, a excepció d'uns pocs tallers —entre ells *Tarraco* i *Ilerda*— que posseeixen també una metrologia lleugera i per això es pot pensar que les tres utilitzaren un patró metrològic regional. El mateix succeeix amb la composició metal·logràfica de les monedes, ja que diverses seques hispanes, entre elles *Ilercavonia-Dertosa*, segueixen encunyant asos de bronze durant el regnat de Tiberi, mentre que en molt poques ja s'havien introduït els metalls nous de la reforma d'August.

Ilercavonia-Dertosa va posar en circulació un petit volum de monedes amb la funció de suplir l'escassetat de metall en la ciutat i afavorir les transaccions comercials, en les quals eren necessàries monedes de petit valor.

El petit volum de monedes encunyat es troba en concordança amb els resultats obtinguts en la dispersió de monedes d'*Ilercavonia-Dertosa*, que mostren una circulació local i repartida al llarg de la línia de costa.

Els asos d'*Ilercavonia-Dertosa* es contramarcarien, a instàncies de la pròpia ciutat, en un percentatge molt elevat —en la primera emissió amb un 90 % i en la segona amb un 81 %—, amb un punxó rectangular amb una espiga al seu interior. També s'ha documentat l'aparició d'una contramarca amb S i una altra amb P, encara que aquestes només estan atestades en dos exemplars i s'aplicaven, amb seguretat, fora de la ciutat.

Per a les encunyacions de la ciutat no s'ha pogut obtenir una cronologia absoluta i més precisa que la que s'ha proposat en treballs anteriors, però sí sembla constatar-se que la hipòtesi que apuntava que la primera emissió va ser encunyada a finals del regnat d'August és les més encertada. Aquesta hipòtesi es fonamenta en el fet que les dues emissions repeteixen els mateixos dissenys monetaris i en la possibilitat que els encunys de les dues emissions puguin haver estat gravats pels mateixos artesans.

El catàleg de les monedes constitueix la base fonamental d'aquest treball. Aquesta aportació documental, realitzada per primera vegada, serà un pas important per a continuar amb l'estudi de la ciutat d'*Ilercavonia-Dertosa*, una important ciutat romana que no sempre ha rebut l'atenció que mereixia.

9. Catàleg

9.1. INTRODUCCIÓ AL CATÀLEG

El catàleg se centra en els exemplars que s'han pogut consultar directament. El material recopilat de la seca d'*Ilercavonia-Dertosa* procedeix bàsicament de tres fonts: les monedes procedents de col·leccions públiques i privades, les monedes publicades en catàlegs de subhastes i les monedes trobades en jaciments i/o excavacions arqueològiques.

En el catàleg s'exposen per ordre cronològic les dues emissions que es van encunyar a la ciutat. Dins de cada emissió se separen els dos valors emesos. Cada valor s'inicia amb una descripció dels tipus d'anvers i revers. Si hi ha variants en els tipus i llegendes s'assenyalen en la descripció amb lletres (a, b, c...). Finalment s'indiquen les referències bibliogràfiques més habituals de cada grup.

A continuació es representa gràficament la seqüència dels encunys. La successió dels encunys d'anvers i revers queda reflectida en les dues columnes centrals (la columna de l'esquerra són els encunys d'anvers i la de la dreta són els encunys de revers). En columnes paral·leles i cap a l'exterior s'indica el nombre d'exemplars coneguts de cada encuny. En el cas de variació de tipus i llegendes s'afegeix un altra columna per a indicar les variacions assenyalades en la descripció del tipus i numerades correlativament (a1, a2, a3, b1, b2...) de manera que es pugui localitzar fàcilment cada variació en la cadena d'encunys.

El catàleg es desenvolupa seguint la seqüència dels encunys establerta en la cadena. Les monedes encunyades amb la mateixa parella d'encunys s'or-

denen segons el seu grau de desgast. De cada moneda s'indica primer la seva localització actual o la font que ha servit per al seu estudi. Entre parèntesi s'assenyalen, en ordre cronològic, els llibres, revistes, catàlegs en els quals s'ha publicat la peça. El mateix succeeix amb les subhastes, encara que primer se cita la publicació més recent i entre parèntesi i en ordre cronològic les restants.

Després de la procedència de les monedes, s'indica el pes (en grams) i la posició dels encunys (en hores). Si manca alguna d'aquestes dades se substitueix per un signe d'interrogació. A continuació s'indiquen altres aspectes d'interès relatiu a l'encunyació, contramarques i el lloc exacte de la seva troballa, si es té aquesta informació.

Un asterisc indica que la moneda es reproduïx a les làmines. S'ha intentat il·lustrar cada una de les combinacions d'encunys i les diferents contramarques documentades.

S'ha considerat interessant afegir al final de cada emissió l'apartat d'altres exemplars (AE). Es tracta de la resta de les monedes estudiades els encunys de les quals no han estat identificats i poden presentar aspectes d'interès com la freqüència de les contramarques o la documentació d'algun encuny nou. S'assenyala entre parèntesis aquelles monedes en les quals només s'ha pogut identificar un dels encunys, anvers o revers, que en algun cas revesteix cert interès per documentar un encuny nou (AN o RN). Al final del catàleg apareix un apartat en el qual s'inclouen les monedes falses localitzades i un breu comentari sobre els mètodes de la seva fabricació.

En les làmines s'il·lustren les monedes marcades amb un asterisc en el text, i cadascuna rep la mateixa numeració que s'ha estat establerta en el catàleg (1a, 2a, F1a...).

9.2. PROCEDÈNCIA DE LES MONEDES

A. COL·LECCIONS PÚBLIQUES

Albacete. Museo de Albacete.

Barcelona. Gabinet Numismàtic de Catalunya.

Berlín. Staatliche Museen, Münzkabinett.

Bolonya. Museo Civico.

RIPOLLÈS, P. P. «Le Monete Ispaniche nelle Collezioni Italiane, Parte I.». *Bollettino di Numismatica*, 1986.

Buñol. Museo de Buñol.

ARROYO, R.; MATA, C.; RIBERA, A. «Aproximación a la circulación monetaria de las comarcas interiores de la provincia de Valencia». *Saguntum*, 22, 1989, p. 363-391.

Cambridge. The Fitzwilliam Museum.

Castelló. Museo de Bellas Artes.

FALOMIR, V.; VICENT, J. «La col·lecció numismàtica Alloza: Museu de Belles Arts de Castelló (1)». *CPAC*, 5, 1978, p. 333-358.

Copenhague. Danish National Museen.

Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, 43, Spain-Gaul. Copenhague, 1984.

Eivissa. Museu Arqueològic d'Eivissa

PLANAS PALAU, A.; MARTÍN MAÑANES, A. *Las monedas de otras cecas encontradas en Ibiza por Angel Martín Mañanes*. Eivissa, 1991.

Elx. Museo Arqueológico Municipal.

Londres. The British Museum, Department of Coins and Medals.

Madrid. Museo Arqueológico Nacional.

Madrid. Museo Casa de la Moneda.

Manresa. Museo Comarcal.

DATZIRA SOLER, S. «La moneda ibèrica i hispano-romana del Museu Comarcal de Manresa». *II SNB*, 1980, p. 183-197.

Milà. Civiche Raccolte Archeologiche e Numismatiche, Castello Sforzesco.

RIPOLLÈS, P. P. «Le Monete Ispaniche nelle Collezioni Italiane, Parte I.». *Bollettino di Numismatica*, 1986.

MARTINI, R.; FISCHER, B.; VISMARA, N. *Sylloge Nummorum Graecorum. Italia, Milano Civiche Raccolte Numismatiche. Volume I. Hispania-Gallia anellenica*. Milà, 1988.

Nàpols. Museo Nazionale.

RIPOLLÈS, P. P. «Le Monete Ispaniche nelle Collezioni Italiane, Parte II.». *Bollettino di Numismatica*, 1986.

Nova York. The American Numismatic Society.

Nules. Museo de Nules

GOMIS, M. «El monetario del Museo de Nules: contribución al estudio de la circulación monetaria de la zona». *GN*, 111, 1993, p. 55-66.

Oviedo. Museo Arqueológico Provincial.

ESCORTSELL, M. «Acuñaciones autónomas de España romana en el Museo Arqueológico Provincial». *Archivum*, XXI, 1971, p. 13-45.

Oxford. Ashmolean Museum, Heberden Coin Room.

París. Bibliothèque Nationale, Cabinet des Médailles.

Roma. Museo Nazionale.

RIPOLLÈS, P. P. «Le Monete Ispaniche nelle Collezioni Italiane, Parte II.». *Bollettino di Numismatica*, 1986.

Tarragona. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.

València. Biblioteca Universitaria.

ARROYO, R. *Numario de la Universidad de València*. València, 1984.

València. Servei d'Investigacions Arqueològiques Municipals.

Vaticà. Biblioteca Apostòlica.

RIPOLLÈS, P. P. «Corpus Nummorum Hispanorum. I. Medagliere Vaticano». *Italica*, 16, 1982, p. 87-118.

Viena. Kunsthistorisches Museum

DEMBSKI, G. *Katalog der antiken Münzen. A Grieche I, Hispania und die römische Provinzen Galliens*. Viena, 1979.

B. SUBHASTES

ANE 5/5/1960

ANE 11-13/3/1975

ANE 15-16/12/1981

ANE 6/6/1984

ANE 16-17/2/1988

ANE 7-9/3/1989

ANE 7-9/5/1991

Busso Peus 311, 31-1/10-11/1984

Calicó 8-9/11/1978

Calicó 18-19/6/1979

Herrero 16/2/1989

Maguerit-Segura-Vico 17/12/1981

Numafil 7/6/1975

Numafil 15/12/1979

Numinter 28/1/1978

Numismatic Fine Arts Journal, 38, 1990

Numismatica Ars Classica 29-30/3/1989

Schulten + Co. 2-4/6/1982

Vico 5/1982

C. COL·LECCIONS PRIVADES

Col. Bustos (la Sénia, Tarragona)

Col. Domènech (Barcelona)

Col. Howgego (Oxford)

Col. Franch (València)

Col. Sánchez de la Cotera (S de C)

GARCÍA-BELLIDO, M. P.; GARCÍA, M. *Álbum de la Antigua Colección Sánchez de la Cotera de moneda Ibero-romana*. Madrid, 1986.

Col·leccions privades documentades a través de l'Arxiu Villaronga

D. ABREVIATURES DEL CATÀLEG

ANS	American Numismatic Society
BB. AA.	Museo de Bellas Artes
BM	British Museum
BN	Bibliothèque Nationale
BU	Biblioteca Universitaria
GNC	Gabinet Numismàtic de Catalunya
MAM	Museo Arqueológico Municipal
MAN	Museo Arqueológico Nacional
MAP	Museo Arqueológico Provincial
MCM	Museo Casa de la Moneda
MNAT	Museu Nacional Arqueològic de Tarragona
SIAM	Servei d'Investigacions Arqueològiques Municipals

*I EMISSIÓ***I.1. As, 22 mm, 8,87 g (36 exemplars), posició d'encunys: variable**

Anv. a. MVN HIBERA IVLIA

Nau comercial a dreta.

b. MVN HIBERA IVLIA

Nau comercial a esquerra.

Rev. ILERCAVONIA

Nau portuària o fluvial a dreta.

a. ILERCAVONIA

b. ILERCA/ONIA

Ref. Bibliogràfica: Vives, CXXIV, 1-2; Hill, lám. XI, 1; *NAH*, 939; *RPC I*, 204-205; *CNHA*, p. 172, núm. 1-2.

a	7	1	—————	1	7	a1
b1	5	2	—————	2	4	a2
b2	2	3	—————	3	3	a3
b3	6	4	—————	4	1	a4
b4	2	5	—————	5	7	a5
b5	1	6	—————	6	1	a6
b6	6	7	—————	7	8	a7
b7	2	8	—————	8		
b8	4	9	—————	8	4	b
b9	2	10	—————	9	5	a8
b10	3	11	—————			

1 Al Nau comercial a dreta.

R1 ILERCAVONIA

* a. Sub. Numismatica Ars Classica 29-30/3/1989, 413, ?, ?, Rev.

* b. Madrid, MAN col. Sastre 6750 (= *RPC I*, 205/1), 9,25 g, 11h.

Rev.

c. València, SIAM, 8,51 g, 10h. Rev.

d. Arxiu Villaronga 119.1, 7,70 g, ?, Rev.

e. Col. Bustos (= *CNHA*, p. 172, núm. 2), 6,97 g, 7h. Rev.

f. Arxiu Villaronga 117-1, 7,35 g, 12h. Rev.

g. València, SIAM, 9,06 g, 10h. Rev.

2 A2 Nau comercial a esquerra.

R2 ILERCAVONIA

- * a. Tarragona, MNAT 2647, 10,19 g, 3h. Rev. <<<<<
- b. Albacete, Museo de Albacete 1935, 8,16 g, 5h. Rev. <<<<<
- c. Madrid, MAN 11333, 8,22 g, 7h. Rev. <<<<<
- d. Mateu i Llopis, *Numisma*, 168-173, 1981, núm. 1630/5, ?, ?, Rev. <<<<<. Moneda trobada a la Moleta dels Frares (Forcall, Castelló).

3 A2 Nau comercial a esquerra

R3 ILERCAVONIA

- * a. Madrid, MCM, 7,88 g, 10h. Rev. <<<<<

4 A3 Nau comercial a esquerra.

R3 ILERCAVONIA

- * a. Sub. Calicó 18-19/6/1979, 828, 10,15 g, 12h. Rev. <<<<<
- b. Londres, BM 327, 8,87 g, 7h. Rev. <<<<<

5 A4 Nau comercial a esquerra.

R4 ILERCAVONIA

- * a. Sub. Calicó 18-19/6/1979, 827 (= Crusafont [ET ALII], *Historia de la moneda catalana*. Barcelona, 1986, p. 137), 8,45 g, ?, Rev. <<<<<

6 A4 Nau comercial a esquerra.

R5 ILERCAVONIA

- * a. Col. Privada, ?, ?, Rev. <<<<<. Moneda fragmentada.
- b. Nova York, ANS HSA 24066, 7,84 g, 3h. Rev. <<<<<
- c. Arxiu Villaronga 943-5-1, 9,02 g, 7h. Rev. <<<<<
- d. Barcelona, GNC 9768, 9,64 g, 7h. Rev. <<<<<
- e. Barcelona, GNC 14998, 5,55 g, 12h. Rev. <<<<<

7 A5 Nau comercial a esquerra.

R5 ILERCAVONIA

- * a. Berlín, Staatliche Museen col. C. R. Fox (= Hill, làm. xi, 1 = *RPC* I, 204/7), 10,54 g, 9h. Rev. <<<<<
- b. Nàpols, Museo Nazionale col. Fiorelli 136 (= *MICI*, núm. 194), 8,66 g, 9h. Rev. <<<<<

8 A6 Nau comercial a esquerra.

R6 ILERCAVONIA

- * a. Madrid, MCM, 8,97 g, 10h. Rev. <<<<<

9 A7 Nau comercial a esquerra.

R7 ILERCAVONIA

- * a. Madrid, MAN 11331 (= Vives, CXXV, 1), 12,44 g, 12h. Rev. ☐☐☐☐
- b. Arxiu Villaronga 943.5.3, 9,80 g, 12h. Rev. ☐☐☐☐
- c. Londres, BM 328, 8,22 g, 2h. Rev. ☐☐☐☐
- d. Sub. Numinter 28/1/ 1978, 102 (= GMI, núm. 205), 10,23 g, ?, Rev. ☐☐☐☐
- e. Nova York, ANS Newell, 8,64 g, 10h. Rev. ☐☐☐☐
- * f. París, BN 205, 8,90 g, ?, Rev. ☐☐☐☐

10 A8 Nau comercial a esquerra.

R7 ILERCAVONIA

- * a. València, SIAM, 8,70 g, 10h. Rev. ☐☐☐☐
- b. Londres, BM 329, 7,57 g, 11h.

11 A9 Nau comercial a esquerra.

R8 ILERCAVONIA

- * a. Arxiu Villaronga 523.8.3 (= NAH, 939 = CNHA, p. 172, núm.1), 9,90 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐
- b. Col. Bustos, 8,57 g, 12h. Rev. ☐☐☐☐
- c. Vaticà, Biblioteca Apostolica (= Ripollès, *Italica*, 16, 1982, núm. 436), 9,40 g, 4h.
- * d. Barcelona, GNC 4665, 9,58 g, 12h. Rev. ☐☐☐☐

12 A10 Nau comercial a esquerra.

R9 ILERCAVONIA

- * a. Madrid, MCM, 10,42 g, 5h. Rev. ☐☐☐☐
- b. Nova York, ANS HSA 30213, 8,33 g, 3h. Rev. ☐☐☐☐

13 A11 Nau comercial a esquerra.

R9 ILERCAVONIA

- * a. París, BN 203, 10,15 g, ?, Rev. ☐☐☐☐
- b. Barcelona, GNC 33923, 8,06 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐
- c. S de C 1543, ?, ?, Rev. ☐☐☐☐

ALTRES EXEMPLARS:

1. Sub. ANE 5/6/1960, 169 (= *GMI*, núm. 206), 8,30 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐
2. Sub. ANE 5/6/1960, 170, ?, ?, Rev. ☐☐☐☐
3. Barcelona, GNC 4666, 7,49 g, 2h. Rev. ☐☐☐☐
4. Barcelona, GNC 19133, 1,85 g, 2h. Moneda trobada a Empúries (L'Escaleta, Girona). Moneda partida.
5. Barcelona, GNC 23793, 9,05 g, ?
6. Barcelona, GNC 105853, 6,56 g, 7h. (A7) Rev. ☐☐☐☐
7. Barcelona, GNC 106022, 9,06 g, 11h. Rev. ☐☐☐☐
8. Buñol, Museo de Buñol (= ARROYO [*ET ALII*], *Saguntum*, 22, 1989, p. 372, núm. 61), 8,30 g, ?, Rev. ☐☐☐☐
9. Madrid, MAN 11332, 7,72 g, ?, Rev. ☐☐☐☐
10. Madrid, MAN 11346, 6,50 g, 3h. Rev. ☐☐☐☐
11. Madrid, MAN 11349, 6,23 g, ?, Rev. ☐☐☐☐
12. Madrid, MAN 11351, 5,89 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐
13. Madrid, MAN 11354, 8,64 g, 2h.
14. Nova York, ANS Newell, 8,00 g, 3h. (R4)
15. París, BN 204, 7,64 g, ?, Rev. ☐☐☐☐
16. Tarragona, MNAT 2726, 6,65 g, 2h. Rev. ☐☐☐☐
17. València, SIAM, 8,86 g, 5h. Rev. ☐☐☐☐
18. Arxiu Villaronga 545.9.1, 7,95 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐
19. Arxiu Villaronga 219.25, 8,40 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐
20. Arxiu Villaronga 117.41, 7,87 g, 10h. Rev. ☐☐☐☐
21. Arxiu Villaronga, 8,70 g, 5h. Rev. ☐☐☐☐
22. GENERA, CAMPO, *II SNB*, 1980, núm. 1, 6,72 g, 3h. Moneda trobada en Font de n'Horta (Tarragona).

I.2. Semis, 20 mm, 4,57 g (1 exemplar); posició d'encunys: variable (?)

Anv. MVN HIBERA IVLIA
Nau comercial a esquerra.

Rev. ILERCAVONIA
Dofí, damunt timó.

Ref. Bibliogràfica: *RPC* I, 206; *CNHA*, p. 172, núm. 3.

1 1 ————— 1 1

1 A1
R1

- * a. Col. Villaronga (= CRUSAFONT [ET ALII], *Historia de la moneda catalana*. Barcelona 1986, p. 137 = *RPC I*, 206/1 = *CNHA*, p. 172, núm. 3), 4,57 g, 7h.

II EMISSIÓ

II.1. As, 22-25 mm, 7,94 g (109 exemplars); posició d'encunys: variable

Anv. TI CAESAR DIVI AVG F AVGVSTVS

- a. Cap de Tiberi a esquerra.
b. Cap de Tiberi a dreta.

Rev. DERT M I H ILERCAVONI(A)

- Nau comercial a esquerra.
a. ILERCAVONI
b. ILERCAVONIA

Ref. Bibliogràfica: Vives, CXXV, 4; Hill, làm. xi, 3; *NAH*, 1075; *RPC I*, 207-208.

a	4	1	—————	1	6	b1
b1	6	2	—————	2	4	b2
b2	4	3	—————	3	2	b3
b3	12	4	—————	4	13	a1
			—————	5	3	b4
b4	7	5	—————	6	1	b5
b5	7	6	—————	7	5	a2
			—————	8	6	b6
			—————	9	3	b7
b6	7	7	—————	10	2	b8
b7	2	8	—————	11	5	a3
b8	2	9	—————	12	5	b9
b9	11	10	—————	13	1	b10
			—————	14	2	b11
			—————	15	6	a4
b10	10	11	—————	16	3	b12
			—————	17	3	b13
b11	4	12	—————	18	9	b14
b12	8	13	—————	19	1	b15
			—————	20	4	b16
b13	3	14	—————	21	3	a5
b14	8	15	—————	22	5	b17
			—————	23	1	b18
			—————	24	2	b19
b15	3	16	—————	25	2	-
			—————	26	1	b20
b16	5	17	—————	27	3	b21
			—————	28	2	a6
b17	7	18	—————	29	3	a7
			—————	30	1	b22
			—————	31	3	a8
b18	5	19	—————	32	3	b23
			—————	33	2	b24
b19	1	20	—————	34	1	b25
b20	2	21	—————	35	2	b26

- 1** A1 Cap a esquerra.
R1 ILERCAVONIA
* a. Col. Vidal Quadras Ramón 829 (= Hill, lám. XI, 3 = *RPC I*, 208/2), ?, ?, Rev. ☐☐☐☐
b. Madrid, MAN 11355. 6,56 g, 7h.
c. Barcelona, GNC 15004, 7,23 g, 5h. Rev. ☐☐☐☐
d. València, SIAM, 6,70 g, 10h.
- 2** A2 Cap a dreta.
R1 ILERCAVONIA
* a. Copenhague, *SNG* núm. 532, 9,38 g, 3h.
b. Nova York, ANS 1953.171.1601, 8,15 g, 3h. Rev. ☐☐☐☐
- 3** A2 Cap a dreta.
R2 ILERCAVONIA
* a. Sub. Busso Peus 311, 31-1/10-11/1984, 2, 8,31 g, ?, Rev. ☐☐☐☐
b. Tarragona, MNAT, 8,07 g, 2h. Moneda trobada al c/ Pere Martell de Tarragona.
c. Arxiu Villaronga 325.11.1, 9,10 g, 2h.
d. Barcelona, GNC 30433, 7,77 g, 2h. Rev. ☐☐☐☐ Anv. mal encunyat.
- 4** A3 Cap a dreta.
R3 ILERCAVONIA
* a. Col. Franch, 9,11 g, 12h. Rev. ☐☐☐☐
b. Arxiu Villaronga 943.7.I, 8,65 g, 8h. Rev. ☐☐☐☐
- 5** A3 Cap a dreta.
R4 ILERCAVONI
* a. Berlín, Staatliche Museen col. Imhoof Blumer, 6,84 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐ Anv. mal encunyat.
b. València, SIAM, 6,34 g, 2h. Rev. ☐☐☐☐
- 6** A4 Cap a dreta.
R4 ILERCAVONI
* a. Madrid, MAN 11347 (= Vives, CXXV-4 = *RPC I*, 207/11), 9,03 g, 11h.
b. Barcelona, GNC 4667, 7,86 g, 9h. Rev. ☐☐☐☐

- c. Sub. Calicó 18-19/6/1979, 829, 7,50 g, 6h. Rev. ☐☐☐☐
 - d. Nova York, ANS Newell 68909, 6,23 g, 9h.
 - e. Arxiu Villaronga 483.15.3, 9,45 g, 7h.
 - f. Nova York, ANS 1953.171.1604, 7,18 g, 5h. Rev. ☐☐☐☐
 - g. Arxiu Villaronga 238.35, 8,50 g, 9h. Rev. ☐☐☐☐
 - h. Nova York, ANS HSA 30218, 9,53 g, 12h.
 - i. Arxiu Villaronga 140.35, 7,10 g, 6h. Rev. ☐☐☐☐
 - j. Nova York, ANS HSA 1953.171.1602, 8,15 g, 6h. Rev. ☐☐☐☐
 - k. Elx, MAM, 8,01 g, 4h. Rev. ☐☐☐☐
- 7** A4 Cap a dreta.
R5 ILERCAVONIA
- a. València, SIAM, 7,64 g, 10h. Rev. ☐☐☐☐
- 8** A5 Cap a dreta.
R5 ILERCAVONIA
- * a. Arxiu Villaronga 600, 8,00 g, 6h. Rev. ☐☐☐☐
 - b. Arxiu Villaronga, ?, 6h. Rev. ☐☐☐☐
- 9** A5 Cap a dreta.
R6 ILERCAVONIA
- * a. Barcelona, GNC 23794, 8,43 g, 3h. Rev. ☐☐☐☐
- 10** A5 Cap a dreta.
R7 ILERCAVONI
- * a. Madrid, MAN 11338, 7,51 g, 2h. Rev. ☐☐☐☐
 - b. Madrid, MCM, 8,64 g, 5h. Rev. ☐☐☐☐
 - c. Sub. ANE 16-17/2/1988, 47, ?, ?, Rev. ☐☐☐☐
 - d. Arxiu Villaronga 208.5, 8, g, 9h. Rev. ☐☐☐☐
- 11** A6 Cap a dreta.
R7 ILERCAVONI
- * a. Madrid, MCM, 8,56 g, 10h. Rev. ☐☐☐☐
- 12** A6 Cap a dreta.
R8 ILERCAVONIA
- * a. Barcelona, GNC 23796, 8,46 g, 10h. Rev. ☐☐☐☐
 - b. Barcelona, GNC 30421, 7,24 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐

- c. Bolonya, Museo Civico col. Universitaria (= *MICI*, núm. 287), 6,96 g, 11h. Rev. ☐☐☐☐
- d. Madrid, MAN 11342, 7,01 g, 11h. Rev. ☐☐☐☐
- e. Berlín, Staatliche Museen 17443, 7,95 g, 12h. Rev. ☐☐☐☐
- f. Barcelona, GNC 37111, 7,44 g, 9h. Rev. ☐☐☐☐

13 A7 Cap a dreta.

R9 ILERCAVONIA

- * a. Barcelona, GNC 33925, 8,40 g, 12h. Rev. ☐☐☐☐
- * b. València, SIAM, 6,90 g, 9h. Rev. ☐☐☐☐ i contramarca S
- c. Arxiu Villaronga 943.7.2, 7,90 g, 6h. Rev. ☐☐☐☐

14 A7 Cap a dreta.

R10 ILERCAVONIA

- * a. Londres, BM 333, 7,59 g, ?, Rev. ☐☐☐☐
- b. Nova York, ANS HSA 30216, 7,13 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐

15 A7 Cap a dreta.

R11 ILERCAVONI

- * a. Barcelona. GNC 4668, 6,77 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐
- b. Sub. ANE 15-16/12/1981, 267, 8,23 g, ?, Rev. ☐☐☐☐

16 A8 Cap a dreta.

R11 ILERCAVONI

- * a. Cambridge, Fitzwilliam M. 630, 8,18 g, 9h. Rev. ☐☐☐☐
- b. Nova York, ANS HSA 24067, 7,66 g, 1h. Rev. ☐☐☐☐

17 A9 Cap a dreta.

R11 ILERCAVONI

- * a. Barcelona, GNC 39161, 8,94 g, 10h.

18 A9 Cap a dreta.

R12 ILERCAVONIA

- * a. Tarragona, MNAT 2719, 6,20 g, 2h. Rev. ☐☐☐☐

19 A10 Cap a dreta.

R12 ILERCAVONIA

- * a. Madrid, MAN 11339, 7,31 g, 4h.

- b. Sub. Journal Numismatic Fine Arts 38 1990, 85 (= Sub. Herrero 16/2/1989, 76), 9,38 g, ?, Rev. ☐☐☐☐

20 A10 Cap a dreta.

R13 ILERCAVONIA

- * a. París, BN 208, 7,84 g, ?, Rev. ☐☐☐☐

21 A10 Cap a dreta.

R14 ILERCAVONIA

- a. Sub. ANE 11-13/3/1975, 81, 8,38 g, ?
b. Arxiu Villaronga 219.25, 7,61 g, 10h. Rev. ☐☐☐☐

22 A10 Cap a dreta.

R15 ILERCAVONI

- * a. Londres, BM 331, 9,69 g, 4h. Rev. ☐☐☐☐
b. Tarragona, MNAT 2748, 7,28 g, 9h. Rev. ☐☐☐☐
c. Madrid, MAN 11335, 8,82 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐
d. Madrid, MCM, 8,25 g, 6h.
e. Sub. ANE 7-9/5/1991, 225, ?, ?, Rev. ☐☐☐☐
f. Cambridge, Fitzwilliam M. 629, 6,67 g, 4h. Rev. ☐☐☐☐

23 A11 Cap a dreta.

R12 ILERCAVONIA

- * a. Nova York, ANS HSA 24068, 8,06 g, 1h. Rev. ☐☐☐☐
b. Arxiu Villaronga 545.11.2, 7,09 g, 6h. Rev. ☐☐☐☐

24 A11 Cap a dreta.

R16 ILERCAVONIA

- a. Copenhagen, SNG núm. 533, 7,31 g, 12h. Rev. ☐☐☐☐
* b. Barcelona, GNC 23795, 8,56 g, 2h. Rev. ☐☐☐☐
c. Castelló, BB. AA. col. Alloza, ?, ?, Rev. ☐☐☐☐

25 A11 Cap a dreta.

R17 ILERCAVONIA

- * a. Arxiu Villaronga 1259.35.1, 8,80 g, 5h. Rev. ☐☐☐☐
b. Nova York, ANS HSA 30215, 7,57 g, 2h. Rev. ☐☐☐☐
c. Arxiu Villaronga 207.33, 7,90 g, 12h. Rev. ☐☐☐☐

- 26** A11 Cap a dreta.
R18 ILERCAVONIA
* a. Nova York, ANS Newell 68910, 7,16 g, 6h. Rev. ☐☐☐☐
b. Madrid, MAN col. Sastre 6747, 8,46 g, 3h. Rev. ☐☐☐☐
- 27** A12 Cap a dreta.
R18 ILERCAVONIA
* a. Berlín, Staatliche Museen col. C. R. Fox, 8,75 g, 9h.
b. València, SIAM, 10,39 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐
c. Barcelona, GNC 106015, 8,61 g, 1h. Rev. ☐☐☐☐
d. Barcelona, GNC 23797, 6,82 g, 4h. Rev. ☐☐☐☐
- 28** A13 Cap a dreta.
R18 ILERCAVONIA
* a. Barcelona, GNC 9770, 9,20 g, 4h. Rev. ☐☐☐☐
b. Arxiu Villaronga 430.41.3, ?, ?, Rev. ☐☐☐☐
c. Arxiu Villaronga 834.29.I, ?, ?, Rev. ☐☐☐☐
- 29** A13 Cap a dreta.
R19 ILERCAVONIA
* a. Barcelona, GNC 109205, 7,66 g, 12h.
- 30** A13 Cap a dreta.
R20 ILERCAVONIA
* a. Berlín, Staatliche Museen col. V. Rauch, 9,70 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐
b. Col. Howgego, ?, ?, Rev. ☐☐☐☐
c. Barcelona, GNC 9769, 7,30 g, 3h. Rev. ☐☐☐☐
d. Madrid, MAN 11352, 7,52 g, 12h. Rev. ☐☐☐☐
- 31** A14 Cap a dreta.
R21 ILERCAVONI
* a. Madrid, MAN 11337, 9,13 g, 6h. Rev. ☐☐☐☐
b. Madrid, MCM, 8,25 g, 6h. Rev. ☐☐☐☐
c. Cambridge, Fitzwilliam M., ?, 1h. Rev. ☐☐☐☐
- 32** A15 Cap a dreta.
R22 ILERCAVONIA
* a. Madrid, MAN 11353, 7,00 g, 6h.

- b. Cambridge, Fitzwilliam M. 631, 7,88 g, 3h.
- c. Nàpols, Museo Nazionale col. Fiorelli 137 (= *MICI*, núm. 195), 7,65 g, 9h. Rev. ☐☐☐☐
- d. Arxiu Villaronga 720.25.3, 7,90 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐
- e. Barcelona, GNC 9771, 7,07 g, 5h. Rev. ☐☐☐☐

33 A15 Cap a dreta.

R23 ILERCAVONIA

- * a. Sub. Schulten + Co. 2-4/6/1982, 555, 7,50 g, ?, Anv. contra-marca P, Rev. ☐☐☐☐

34 A15 Cap a dreta.

R24 ILERCAVONIA

- * a. Barcelona, GNC 27520, 8,28 g, 1h. Rev. ☐☐☐☐
- b. València, SIAM, 8,52 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐

35 A16 Cap a dreta.

R25 -

- * a. París, BN 209, 7,28 g, ?, Rev. ☐☐☐☐
- b. Barcelona, GNC 37112, 7,33 g, 9h. Rev. ☐☐☐☐

36 A16 Cap a dreta.

R26 ILERCAVONIA

- * a. Sub. Calicó 18-19/6/1979, 830, 6,45 g, 3h. Rev. ☐☐☐☐

37 A17 Cap a dreta.

R27 ILERCAVONIA

- * a. València, SIAM, 6,89 g, 2h. Moneda fragmentada
- b. Madrid, MAN 11340, 9,01 g, 9h. Rev. ☐☐☐☐
- c. Londres, BM 332, 9,58 g, 1h. Rev. ☐☐☐☐

38 A17 Cap a dreta.

R28 ILERCAVONI

- * a. Arxiu Villaronga 545.11.1 (= *NAH*, 1075), 8,85 g, 8h. Rev. ☐☐☐☐
- b. València, SIAM, 6,92 g, 5h.

39 A18 Cap a dreta.

R29 ILERCAVONI

- * a. Barcelona, GNC 23799, 6,76 g, 6h. Rev.
- b. Arxiu Villaronga 119.3, 8,12 g, 2h. Rev.
- c. París, BN 207, 8,51 g, ?, Rev.

40 A18 Cap a dreta.

R30 ILERCAVONIA

- * a. París, BN 206, 7,93 g, ?, Rev.

41 A18 Cap a dreta.

R31 ILERCAVONI

- * a. Barcelona, GNC 23798, 9,00 g, 7h.
- b. Arxiu Villaronga 325.11.2, 8,60 g, 6h. Rev.
- c. Nova York, ANS 1953.171.1603, 7,41 g, 5h. Rev.

42 A19 Cap a dreta.

R32 ILERCAVONIA

- * a. Berlín, Staatliche Museen col. A. Löbbecke, 8,47 g, 11h. Rev.
- b. Viena, SNG núm. 162, 8,18 g, 6h. Rev.
- c. Sub. Vico 5/1982, 32, 7,73 g, ?, Rev.

43 A19 Cap a dreta.

R33 ILERCAVONIA

- * a. Madrid, MAN col. Sastre 6748, 6,86 g, 12h.
- b. Col. Franch, 7,32 g, 5h. Rev.

44 A20 Cap a dreta.

R34 ILERCAVONIA

- * a. Sub. ANE 7-9/3/1989, 337, 7,30 g, 11h. Rev.

45 A21 Cap a dreta.

R35 ILERCAVONIA

- * a. Barcelona, GNC 15003, 8,02 g, 10h. Rev.
- b. Madrid, MAN col. Sastre 6746, 9,42 g, 3h. Rev.

ALTRES EXEMPLARS:

1. Sub. ANE 6/6/1984, 51, 8,65 g, 12h. Rev. ☐☐☐☐
2. Barcelona, GNC 4667, 7,85 g, 9h. Rev. ☐☐☐☐ (R27)
3. Barcelona, GNC 4669, 8,23 g, 12h. (R34)
4. Barcelona, GNC 14999, 9,11 g, 2h.
5. Barcelona, GNC 15000, 9,82 g, 2h.
6. Barcelona, GNC 15001, 8,36 g, 9h. Rev. ☐☐☐☐ Anv. mal encunyat.
7. Barcelona, GNC 15002, 6,21 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐
8. Barcelona, GNC 26651, 7,58 g, 3h. Rev. ☐☐☐☐
9. Barcelona, GNC 26652, 8,59 g, 11h. (A14)
10. Barcelona, GNC 30417, 6,53 g, 10h. Rev. ☐☐☐☐
11. Barcelona, GNC 30418, 7,94 g, 6h. Rev. ☐☐☐☐
12. Barcelona, GNC 30419, 6,34 g, 10h. Rev. ☐☐☐☐
13. Barcelona, GNC 30422, 6,06 g, 9h. Rev. ☐☐☐☐
14. Barcelona, GNC 30869, 7,00 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐ (A19)
15. Barcelona, GNC 30870, 7,98 g, 10h. Rev. ☐☐☐☐
16. Barcelona, GNC 33924, 7,21 g, 4h.
17. Barcelona, GNC 106013, 7,56 g, 9h. Rev. ☐☐☐☐ (A6)
18. Sub. Calicó 8-9/11/1978, 555, 6,88 g, ?, Rev. ☐☐☐☐ (A7)
19. Sub. Calicó 8-9/11/1978, 556, 6,48 g, ?, Rev. ☐☐☐☐
20. Sub. Calicó 8-9/11/1978, 557, 7,10 g, ?, Rev. ☐☐☐☐
21. Cambridge, Fitzwilliam M., ?, 9h. Rev. ☐☐☐☐
22. Cambridge, Fitzwilliam M., ?, 5h. Rev. ☐☐☐☐ (R34)
23. Castelló, BB. AA. col. Alloza (= FALOMIR; VICENT, CPAC, 5, 1978, núm. 114), ?, ?
24. Castelló, BB. AA. col. Alloza, ?, ?, Rev. ☐☐☐☐
25. Castelló, BB. AA. col. Alloza, ?, ?, Rev. ☐☐☐☐
26. Elx, MAM, 7,84 g, 10h. Rev. ☐☐☐☐ (R9)
27. Lewis, SNG núm. 1217, 8,81 g, 4h. Rev. ☐☐☐☐ (A5)
28. Madrid, MCM, 8,36 g, 5h. Rev. ☐☐☐☐
29. Madrid, MAN 11336, 7,53 g, 3h.
30. Madrid, MAN 11341, 7,35 g, 12h. Rev. ☐☐☐☐
31. Madrid, MAN 11343, 7,69 g, 12h. Rev. ☐☐☐☐ (A19), Anv. mal encunyat.
32. Madrid, MAN 11344, 8,71 g, 10h. Rev. ☐☐☐☐
33. Madrid, MAN 11345, 7,73 g, 9h. Rev. ☐☐☐☐. Moneda foradada.
34. Madrid, MAN 11348, 8,00 g, 6h. Rev. ☐☐☐☐

35. Madrid, MAN 11350, 8,41 g, 1h. (A3)
36. Manresa, Museo Comarcal (= DATZIRA, *II SNB*, 1980, núm. 57), 8,12 g, 5h. Rev. ☐☐☐☐
37. Milán, *SNG* núm. 292, 9,96 g, 5h. Rev. ☐☐☐☐ (A3)
38. Milán, *SNG* núm. 293, 7,38 g, 1h.
39. Milán, *SNG* núm. 294, 4,79 g, 2h. Rev. ☐☐☐☐
40. Nova York, ANS HSA 30214, 9,32 g, 3h. (R34)
41. Nova York, ANS HSA 30217, 7,12 g, 7h. (RN1)
42. Nova York, ANS Anderson 2310, 7,63 g, 6h. Rev. ☐☐☐☐
43. Sub. Numafil 7/6/1975, 37, 9,10 g, 3h. Rev. ☐☐☐☐
44. Sub. Numafil 15/12/1979, 1115A, 10,23 g, 11h.
45. Oviedo, MAP (= ESCORTELL, *Archivum*, XXI, 1971 núm. 63), 6,50 g, ?
46. Oxford, Ashmolean M., 5,85 g, 6h. Rev. ☐☐☐☐ (RN2)
47. Oxford, Ashmolean M., 7,13 g, 11h. Rev. ☐☐☐☐
48. Oxford, Ashmolean M., 7,65 g, 4h. Rev. ☐☐☐☐
49. Tarragona, MNAT 2543, 8,37 g, 1h. Rev. ☐☐☐☐
50. Tarragona, MNAT 3121, 9,14 g, 2h. Rev. ☐☐☐☐
51. València, BU 423, 9,90 g, 6h. Rev. ☐☐☐☐
52. València, BU 424, 6,50 g, 6h. Rev. ☐☐☐☐
53. València, BU 425, 2,90 g, 6h. Rev. ☐☐☐☐
54. València, SIAM, 5,56 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐
55. València, SIAM, 5,60 g, 8h. Rev. ☐☐☐☐
56. València, SIAM, 6,28 g, 11h. Rev. ☐☐☐☐. Moneda foradada.
57. València, SIAM, 6,30 g, 5h. Rev. ☐☐☐☐
58. València, SIAM, 7,29 g, 2h.
59. València, SIAM, 7,32 g, 1h. Rev. ☐☐☐☐
60. València, SIAM, 7,71 g, 5h. Rev. ☐☐☐☐
61. València, SIAM, 7,80 g, 5h. Rev. ☐☐☐☐
62. València, SIAM, 7,80 g, 6h. Rev. ☐☐☐☐
63. València, SIAM, 8,07 g, 2h. Rev. ☐☐☐☐
64. València, SIAM, 8,24 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐
65. València, SIAM, 8,56 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐
66. Vaticà, Biblioteca Apostolica (= RIPOLLÈS, *Italica*, 16, 1982, núm. 437), 7,70 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐
67. ESTEVE, *Anuario de 1989-1990 del Ateneo de Castelló*, núm. 3, 1990, p. 55, ?, ?, Rev. ☐☐☐☐. Moneda trobada en el c/ Félix Breva de Castelló.
68. GENERA; CAMPO, *II SNB*, 1980, núm. 5, 7,08 g, 9h.
69. Col. Bustos, 6,49 g, 2h. Rev. ☐☐☐☐ (R28)

70. Arxiu Villaronga 130.3, 8,80 g, 3h. Rev. ☐☐☐☐
71. Arxiu Villaronga 249.35, 6,80 g, 10h. (AN1)
72. Arxiu Villaronga 275.41, 7,50 g, 2h. Rev. ☐☐☐☐
73. Arxiu Villaronga 276.1, 8,60 g, 6h. Rev. ☐☐☐☐ (R9)
74. Arxiu Villaronga 334.9.2, 7,20 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐ (RN1)
75. Arxiu Villaronga 399.7.1, ?, ?, Rev. ☐☐☐☐
76. Arxiu Villaronga 400.27.3, ?, ?, Rev. ☐☐☐☐
77. Arxiu Villaronga 406.23.1, ?, ?, Rev. ☐☐☐☐
78. Arxiu Villaronga 522.31.1, 8,05 g, 5h. Rev. ☐☐☐☐
79. Arxiu Villaronga 523.10.1, 6,90 g, 4h. Rev. ☐☐☐☐
80. Arxiu Villaronga 943.7.3, 7,98 g, 7h. Rev. ☐☐☐☐
81. Arxiu Villaronga 943.9.1, 8,35 g, 12h. Rev. ☐☐☐☐
82. Arxiu Villaronga 943.9.2, 6,55 g, 12h. Rev. ☐☐☐☐
83. Arxiu Villaronga 1056.31.1, 8,23 g, 6h. Rev. ☐☐☐☐
84. Arxiu Villaronga, 7,00 g, 9h. Rev. ☐☐☐☐
85. Arxiu Villaronga, 8,53 g, 11h. Rev. ☐☐☐☐
86. Arxiu Villaronga, 7,09 g, ?
87. S de C 1544, ?, ?, Rev. ☐☐☐☐
88. S de C 1545, ?, ?
89. Antigua col. Mellado (= Vives, CLXXIII, 3), ?, ?, Rev. ☐☐☐☐
90. Nules, Museo de Nules 304 (= GOMIS, *GN*, 111, 1993, núm. 72), 6,75 g, 10h.
91. Eivissa, Museu Arqueològic d'Eivissa, col. A. Martín Mañanes (PLANAS PALAU, A.; MARTÍN MAÑANES, A. *Las monedas de otras cecas encontradas en Ibiza por Angel Martín Mañanes*. Eivissa 1991, p. 32, núm. 72), 7,45 g, 3h. Rev. ☐☐☐☐

II.2. Semis, 18-19 mm, 4,23 g (3 exemplars); posició d'encunys: variable

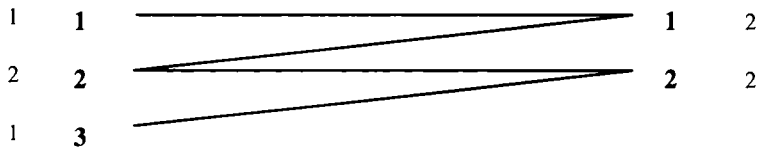
Anv. DERT M H IVLIA

Nau portuària o fluvial, a dreta.

Rev. ILERCAVONIA

Dofí, damunt timó i sota àncora.

Ref. Bibliogràfica: Vives, CXXV, 3; Hill, *lãm.* xi, 2; *RPC I*, 209.

1 A1

R1

* a. Arxiu Villaronga 1183.25.1, 4,30 g, 12h.

2 A2

R1

* a. Madrid, MAN 11334 (= Vives, CXXV, 3 = GMI, núm. 821),
5,08 g, 3h.

3 A2

R2

* a. Col. Vidal Quadras Ramón (= Hill, làm. XI, 2 = RPC I, 209/1), ?. ?

4 A3

R2

* a. Londres, BM 330, 3,30 g, 12h.

FALSIFICACIONS DE LES MONEDES D'ILERCAVONIA-DERTOSA

L'estudi del taller d'*Ilercavonia-Dertosa* ha proporcionat un important nombre i varietat de monedes falsificades. Algunes d'aquestes només han estat publicades a través de dibuixos o descripcions, amb els problemes que això suposa, mentre que unes altres s'han pogut estudiar a través de fotografies. Per analitzar les falsificacions s'agruparan en dues sèries: el primer grup està format per aquelles peces que són falsificacions que han pres com a model monedes autèntiques, mentre que el segon grup està format per monedes amb un o dos tipus inventats.

GRUP I

F1. Falsificació realitzada per fusió prenent com a model la moneda de la primera emissió amb el número de catàleg **9f** (BN 205).

a. Milà, SNG núm. 292, 8,81 g, 8h.

* b. Berlín, Staatliche Museen, col. B. V. Raux, 8,21 g, 7h.

La identificació del model utilitzat per a realitzar aquesta falsificació s'ha vist afavorida per la forma ovalada del cospell i la incisió vertical que apareix a la part esquerra del revers en la moneda original; ambdues característiques es reproduïxen de manera idèntica en els exemplars falsificats.

F2. Falsificació realitzada mitjançant el procés d'encunyació tractant d'imitar els divisors de la primera emissió.

Anv. M H IVL

Navis actuaria (?) a dreta.

Rev. ILERCAVONIA

Dofí amb timó amunt.

* a. Sub. Maguerit-Segura-Vico 17/12/1981, 575, 5,50 g, ?, Anv.

* b. Nova York, ANS HSA 12080, 3,79 g, 3h.

Delgado¹ il·lustra un exemplar de similars característiques a l'exemplar de Nova York (núm. **f2b**) —sense contramarca—, cosa que podria demostrar que aquesta falsificació ja existia abans de 1871 quan Delgado va publicar la seva obra.

Aquestes falsificacions sembla que es van encunyar amb els mateixos encunys. A l'anvers es reproduïx un vaixell, que es podria tractar d'una *navis actuaria* per l'element que hi ha a popa, el qual es podria identificar com un rem; la proa, en canvi, s'aparta totalment d'altres representacions d'*Ilercavonia-Dertosa*. El revers és gairebé idèntic al dels semis de la primera emissió de la seca local.

1. DELGADO, A. *Nuevo método de clasificación de las medallas autónomas de España*. Madrid 1871, lám. CXLVI, 3.

F3. Falsificacions realitzades mitjançant el procés de fundició.

Anv. TI CAESAR DIVI AVG F AVGVSTVS

Cap de Tiberi, a dreta.

Rev. DERT M I H ILERCAVONIA

Nau comercial a esquerra.

* a. Madrid, MAN col. Sastre 6449, 5,31 g, 10h. Rev. * b. Arxiu Villaronga 720.21.3, 5,32 g, 10h. Rev.

Les dues monedes sembla que estan tretes del mateix model, encara que la moneda originària no s'ha pogut documentar en aquest estudi. S'ha identificat l'encuny de revers que correspon al R9. L'encuny d'anvers, en canvi, no s'ha pogut identificar amb cap dels estudiats fins al moment, ja que l'emperador té el cap més petit que la resta dels encunys estudiats.

F4. Monedes falses realitzades mitjançant el procés d'encunyació.

Anv. DERT. M H IVLIA

Navis actuaria, a dreta.

Rev. ILERCAVONIA

Dofí amb timó damunt i àncora sota.

* a. Arxiu Villaronga 834.29.2 (= *CNHA*, p. 172, núm. 4), 4,01 g, 12h. Anv.

* b. Nova York, ANS HSA 24362, 3,39 g, 12h.

Les dues monedes semblen estar tretes dels mateixos encunys. A l'anvers es representa la *navis actuaria*, que imita el disseny utilitzat en el revers dels asos de la primera emissió i l'anvers dels semis de la segona. El revers presenta la mateixa tipologia que els semis de la segona emissió.

Com en una de les falsificacions anteriors (**f2**), s'ha documentat un semis amb una contramarca d'espiga i l'altre sense. Cal destacar que mai es van contramarcats els semis autèntics.

GRUP II

Dins del segon grup de falsificacions relacionables amb *Ilercavonia-Dertosa* es troben aquelles peces que tenen el nom d'*Ilercavonia* i/o *Dertosa*, encara que els tipus no siguin els mateixos que va escollir la ciutat en època roma-

na. Algunes d'aquestes monedes han estat publicades per Montserrat,² Burdeus³ i Bayerri.⁴

Hi ha tres sèries d'exemplars que tenen el mateix anvers combinat amb diferents reversos. Totes són monedes de plata falsificades.

F5. Monedes falses realitzades, probablement, amb el procés d'encunyació.

Anv. DERT M H I IVLIA

Navis actuaría navegant cap a dreta, dirigida per un timoner que porta sobre el cap un estel.

Rev. Petxina emmarcada dins d'un quadrat, amb tres punts en cada un dels angles.

* a. Arxiu Villaronga 314, ?, ?

* b. Arxiu Villaronga 102, ?, ?

Una d'aquestes monedes va ser estudiada per Bayerri,⁵ que la va identificar com un denari. Segons aquest autor, el senyor Enrique Nomen de Ferrerías (Tortosa) posseïa, en l'any 1948, una que tenia un pes de 1,50 g.

Amb el mateix disseny del revers, la petxina dins del quadrat, s'han documentat altres falsificacions que podien ser atribuïdes a Sagunt, Ostur i Ebusus.⁶

F6. Moneda falsa realitzada, probablement, amb el procés d'encunyació.

Anv. DERT M H I IVLIA

Navis actuaría navegant cap a dreta, dirigida per un timoner que porta sobre el cap un estel.

Rev. Pròtome de cavall amb dofí a sota. A costat i costat del cavall sembla que hi ha símbols, però no s'han pogut identificar.

2. MONTSERRAT, J. «Una moneda inédita de la región dertosenese». *La Zuda*. 4 d'abril de 1919.

3. BURDEUS, A. «Monedes falses hispàniques d'argent». *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, III, 1933, p. 299-304.

4. BAYERRI, E. *Historia de Tortosa y su comarca*, vol. 5. Tortosa, 1948, p. 629-630 amb fotografia a p. 641.

5. BAYERRI, E. *Historia...*, *op. cit.* nota 4, p. 629-630 amb fotografia a p. 641.

6. Les monedes atribuïbles a Sagunt i Ostur han estat publicades per: BURDEUS, A. «Monedes falses...», *op. cit.* nota 3, p. 302, núm. 15 i 17. La moneda que es podria relacionar amb Ebusus té el mateix anvers que el núm. 18 de Burdeus (BURDEUS, A. «Monedes falses...», *op. cit.* nota 3, p. 303) i ha estat documentada a l'Arxiu Villaronga 358, amb un pes de 2,20 g.

a. Burdeus 1933, p. 299-300, núm. 2.

Segons Burdeus⁷, aquesta moneda va pertànyer a un lot de vint-i-una monedes d'argent, que van ser adquirides a València. Aquest autor defensa que les peces estan inspirades en les monedes reproduïdes per Delgado a les làmines de la seva obra.

El pròtome de cavall s'ha documentat en una altra falsificació amb un anvers diferent.⁸

F7. Moneda falsa realitzada, probablement, amb el procés d'encunyació.

Anv. DERT M H I IVLIA

Navis actuaría navegant cap a dreta, dirigida per un timoner que porta sobre el cap un estel.

Rev. MVN ERCA-VICA

Corona de llorer encerclant la llegenda.

a. Bayerri, 1948, p. 629-630, 3 g.

Segons Bayerri⁹ aquesta moneda també va pertànyer a la col·lecció del senyor Nomen de Ferrerías.

El mateix disseny del revers, que és totalment inventat, s'ha documentat en una altra moneda falsa que té un anvers amb la llegenda EBVSITANA i un cap de bou.¹⁰

De tot això es pot deduir que les monedes **F5**, **F6** i **F7** van ser fabricades pel mateix falsari, que combinava els encunys d'unes monedes i unes altres sense cap relació. Segons Burdeus¹¹, aquestes falsificacions es van realitzar a la zona de València, cap a l'any 1888.

F8. Moneda inèdita fins ara. Encunyada en bronze.

Anv. CAESAR COS []

Cap d'August a dreta, darrere *lituus*.

Rev. ILERCAVONIA

7. BURDEUS, A. «Monedes falses...», *op. cit.* nota 3, p. 299.

8. BURDEUS, A. «Monedes falses...», *op. cit.* nota 3, p. 299, núm. 1.

9. BAYERRI, E. *Historia...*, *op. cit.* nota 4, p. 629-630 amb fotografia a p. 641.

10. BURDEUS, A. «Monedes falses...», *op. cit.* nota 3, p. 299, núm. 18.

11. BURDEUS, A. «Monedes falses...», *op. cit.* nota 3, p. 299.

Dofí, als seus costats, timó i àncora.

* a. Col. Domènech, ?, ?

Es tracta d'una moneda totalment inventada, ja que combina un anvers que copia un denari d'August encunyat a Roma cap a l'any 29-27 aC (*RIC I*, p. 61, núm. 275-276) i un semis d'*Ilercavonia-Dertosa* de la segona emissió.

De la mateixa manera, es consideren falsificacions alguns suposats asos, avui en dia desapareguts, com el descrit per Bayerri¹² amb un mòdul de 25 mm. Aquest presentava en l'anvers el cap de Tiberi i la llegenda TI. CAESAR. DIVI. AVG. F. AVGVSTVS i en el revers, una nau amb les veles desplegadas, una espiga, un timó, un dofí, una àncora i la llegenda DERT. M. H. I. ILERCAVONI. AVGV. A més a més presentava una contramarca amb un cap d'au. Segons Bayerri,¹³ dita moneda es trobava en el monetari del monestir de Veruela (Saragossa) i ell mateix la va veure en una visita efectuada amb anterioritat l'any 1936.

Altres exemplars extraordinaris que s'han volgut veure com a peces demostratives d'emissions diferents a les conegudes són fruit simplement de males lectures o interpretacions. Així, l'as augustal conservat fins a l'any 1936 en el Museu Municipal de Tortosa es tracta en realitat d'un as de l'emissió tiberiana de *Dertosa*. En efecte, la mala lectura de la llegenda d'anvers com «DIVVS AVGVSTVS» va fer relacionar el bust de l'emperador amb el mateix August, mentre que el revers es descrivia correctament amb la característica nau amb veles i la llegenda DERT. M. H. I. ILERCAVONIA.¹⁴

12. BAYERRI, E. *Historia...*, *op. cit.* nota 4, p. 636.

13. BAYERRI, E. *Historia...*, *op. cit.* nota 4, p. 637, nota 1.

14. BAYERRI, E. *Historia...*, *op. cit.* nota 4, p. 634.

NOVES MONEDES D'ILERCAVONIA-DERTOSA

Quan aquest treball es trobava en premsa va sortir publicat el llibre P. P. RIPOLLÈS; J. M. ABASCAL. *Monedas hispánicas. Catálogo del Gabinete de Antigüedades. Real Academia de la Historia*. Madrid, 2000. En dita obra apareixen les següents monedes d'*Ilercavonia-Dertosa*; en cap d'elles, a causa del seu estat de desgast, es van poder identificar els encunyys.

Asos de la primera emissió (= *RPC* 205):

3012. 7, 22 g, 5 h. Rev.

3013. 8,43 g, 4 h. Rev.

Asos de la segona emissió (= *RPC* 207):

3014. 8,81 g, 11 h. Rev.

3015. 7,78 g, 3 h. Rev.

3016. 6,68 g, 12 h. Rev.

3017. 5,56 g, 5 h. Rev.

3018. 4,50 g, 3 h. Rev.

3019. 7,25 g, 9 h. Rev.

3020. 5,53 g, 2 h. Rev. . Moneda fragmentada.

10. Glossari de termes marins

Arbre mestre

(o pal major): pal fixat perpendicularment a la nau destinat al sosteniment de les veles.

Artemon: petit arbre situat a la proa d'una nau.

Babord: banda esquerra d'un vaixell mirant de popa a proa.

Batallola: barana de fusta situada a la borda d'un vaixell.

Bolina: corda amb la qual es controla la ralinga d'una vela.

Botaló: petit arbre que sobresurt de la proa d'una barca.

Buc: cos d'una nau.

Cabestrant: màquina per moure o alçar grans pesos.

Cabra: màquina per alçar pesos.

Cofa: plataforma o element circular a l'extrem del pal major de la qual parteixen els obencs.

Drissa: corda per a hissar i arriar la verga.

Eixàrcia: cordam de l'aparell d'un vaixell.

Estribord: banda dreta d'un vaixell mirant de popa a proa.

Obenc: qualsevol de les cordes que serveixen per a subjectar el pal major.

Perxa: qualsevol de les vares accessòries de l'arboradura d'una nau.

Peu de roda: remat de la quilla de la nau que va en línia corba cap a la proa.

Pont: coberta de la nau, plataforma elevada.

Popa: part posterior del buc d'una nau, on se situa el timó.

Proa: part davantera del buc d'una nau.

Quaderna: cadascuna de les peces corbes la part inferior de les quals en-

caixa en la quilla del buc i des d'on arranquen a dreta i esquerra, en bandes simètriques, formant la costella del vaixell.

Quilla: peça de fusta que va de popa a proa en la part inferior de la nau i sobre la qual es munta la carcanada del buc.

Ralinga: corda cosida a les vores d'una vela.

Timó: òrgan que dirigeix una nau.

Verga: perxa posada horitzontalment i entravessada a la proa de l'arbre d'una nau i que serveix per fermar-hi una vela.

11. Bibliografia

- AA. VV. (1986). «Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme l'any 1984 a Tortosa (Baix Ebre)». *Tribuna d'Arqueologia 1984-1985*. Barcelona, p. 115-120.
- AA. VV. (1990). *L'Art Funerari a la Tarraconense. L'estela de Vinebre*. Tarragona. [12 pàgines].
- AA. VV. (1997). *Tabula Imperii Romani, Full K/J-31: Pyrénées orientales-Baleares. Tarraco-Baleares*. Madrid.
- AA. VV. (1997). «Métodi statistici e analisi quantitative della produzione di monete nel mondo antico». *AJIN*, 44, p. 37-76
- ABASCAL, J. M.; ESPINOSA, U. (1989). *La ciudad hispano-romana. Privilegio y poder*. Logronyo.
- ABASCAL, J. M.; RIPOLLÈS, P. P.; GOZALBES, M. (1996). «*Varia Metallica* (1): Anàlisi de monedes antigues, medievals i modernes». *Act. Num.*, 26, p. 17-51.
- ABRIL, J. (1905). *Notes a les reflexiones sobre los Dialogos de Despuig*. Tortosa.
- AGUSTÍN, A. (1987). *Diálogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades*. Tarragona, 1587 [ed. facsímil, Madrid, 1987].
- ALARÇAO, J.; ETIENNE, R. (1977). *Fouilles de Conimbriga. I. L'Architecture*. París.
- ALFÖLDY, G. (1975). *Die Römischen Inschriften von Tarraco*. *MF*, 10. Berlín.
- (1977). *Res Publica Leserensis (Forcall, Castellón)*. *TV SIP*, 55. València.
- ALFÖLDY, G.; CLAUSS, M.; MAYER, M.; STYLOW, V. (ed.) (1995). *Corpus Inscriptionum Latinarum, Pars XIV: Conventus Tarraconensis*, Fasc. I. Berlín.

- AMANDRY, M. (1987). *Le monnayage des duovirs corinthiens*. BCH Supp., xv. París.
- AQUILUÉ, X. (1984). «Las reformas augusteas y su repercusión en los asentamientos urbanos del Nordeste Peninsular». *Arqueología Espacial*, 5, p. 95-112.
- ARANEGUI, C. (coord.) (1996). *Els romans a les terres valencianes*. València.
- ARASA, F. (1986). «La Moleta dels Frares (El Forcall, Castelló). Consideracions entorn de la *Respublica Leserensis*». *Saguntum*, 20, p. 165-241.
- (1987). «Lesera (La Moleta dels Frares, El Forcall). Estudi sobre la romanització a la comarca dels Ports». *Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques*, 2. Castelló.
- (1995). *Territori i poblament en època romana a les comarques septentrionals del litoral valencià*. Tesis doctoral. València.
- ARBELOA, J. M. V. (1990) «Vil·la de Casa Blanca, Jesús, Tortosa (Baix Ebre). Campaña 1986». *Butlletí Arqueològic*, 12, p. 216-218.
- (1999). «Basílica de Tortosa». *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona, p. 179.
- ARROYO, R.; MATA, C.; RIBERA, A. (1989). «Aproximación a la circulación monetaria de las comarcas interiores de la provincia de Valencia». *Saguntum*, 22, p. 363-391.
- BALIL, A. (1971). «Noticiario. 17.— Dos representaciones de naves». *Cuadernos de Trabajo de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma*, XIII, p. 162-170.
- (1980). «Esculturas romanas de la península Ibérica. III». *Studia Archaeologica*, 60.
- BASCH, L. (1987). *Le Musée imaginaire de la Marine Antique*. Institut Hellenique pour la preservation de la Tradition Nautique. Atenes.
- BAYERRI, E. (1933). *Historia de Tortosa y su comarca*, vol. 1. Tortosa.
- (1948). *Historia de Tortosa y su comarca*, vol. 5. Tortosa.
- BELDA NAVARRO, C. (1975). *El proceso de la romanización en la provincia de Murcia*. Múrcia.
- BELTRÁN, A. (1959). *Curso de Numismática*. Madrid.
- BLÁZQUEZ, C. (1995) «Consideraciones sobre los hallazgos de monedas partidas en la península Ibérica». *La moneda hispánica. Ciudad y Territorio*. A: GARCÍA-BELLIDO, M. P.; CENTENO, R. M. S. (ed.), *Anejos AEspA*, XIV. Madrid, p. 297-304.
- BORRÁS, A. (1956) «Igalada». *Informes y Memorias*, 32. Madrid, p. 167-169.

- BURNETT, A.; AMANDRY, M.; RIPOLLÈS, P. P. (1992). *Roman Provincial Coinage*. Vol. I. Londres-París.
- BURDEUS, A. (1933). «Monedes falses hispàniques d'argent». *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, III, p. 299-304.
- BUTTREY, T. V. (1993). «Calculating Ancient Coin Production: Facts and Fantasies». *NC*, 153, p. 335-351.
- BUTTREY, S. E.; BUTTREY, T. V. (1997). «Calculating ancient coin production, again». *AJNANS*, 9, p. 113-135.
- CALLATÄY, F. (1984). «A propos du volumen des émissions monétaires de l'Antiquité». *RBN*, 130, p. 37-48.
- (1995). «Calculating ancient coin production: seeking a balance». *NC*, 155, p. 289-311.
- CAMPO, M.; RUIZ DE ARBULO, J. (1993). «Conjuntos de abandono y circulación monetaria en la Neàpolis de emporitana». *Empúries*, 48-50, vol. I, 1986-1989, p. 152-163.
- CARTER, G. F. (1981). «A Comparison of Methods for Calculating the Total Number of Dies from Die-Link Statistics». *Pact*, 5, p. 204-213.
- (1983). «A Simplified Method for Calculating the Original Number of Dies from Die-Link Statistics». *ANS MN*, 28, p. 195-206.
- CARTER, G. F.; PETRILLO, P. (1982) «Die-Link Studies and the Number of Dies of Augustan Quadrantes ca. 5 B.C.». *Actes 9ème CIN*. Berna, 1979 [Louvain-la-Neuve, 1982], p. 289-308.
- CASANOVAS, A. (1988). «Naus grafitades d'Empúries; alguns comentaris». *Drassana*, 1, p. 19-27.
- CASSON, L. (1971). *Ships and Seamanship in the Ancient World*. Princeton.
- CRAWFORD, M. H. (1974). *Roman Republican Coinage*. Cambridge.
- CRUSAFONT, M.; GARCÍA, M.; BALAGUER, A. (1986). *Historia de la moneda catalana*. Barcelona.
- CHAVES, F. (1978a). *Las monedas de Itálica*. Barcelona.
- (1978b). «Nuevas aportaciones al estudio metalográfico y metrológico de las cecas de época imperial en la Ulterior». *Numisma*, 150-155, p. 337-357.
- (1979a). «Contramarcas en las amonedaciones de Colonia Patricia, Colonia Romula, Itálica, Julia Traducta y Eborac». *Act. Num.*, 9, p. 41-52.
- (1979b). *Las monedas hispano-romanas de Carteia*. Barcelona.
- (1985). «Tipología marina en la amonedación de la Hispania Antigua». *Actes du III Congrès International des Cultures de la Méditerranée Occidentale*. Djerba, 1981 [Tunis, 1985], p. 135-151.

- DELGADO, A. (1871). *Nuevo método de clasificación de las medallas autónomas de España*. Madrid.
- DILOLI, J. (1998). «Hibera Iulia Ilercavonia-Dertosa: l'assentament ibèric i la implantació de la ciutat romana». *Butlletí Arqueològic*, 18, p. 39-68.
- DUPRÉ, X.; CARRETÉ, J. M. (1993). *La «Antiga Audiència». Un acceso al foro provincial de Tarraco*. EAE, 165. Madrid.
- DURÀN, E. (ed.) (1981). *Christofol Despuig. Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*. Barcelona.
- DUVAL, N. (1949). «La forme des navires romains d'après la mosaïque d'Althiburos». *MEFR*, LXI, p. 118-149.
- ESTEVE I GÁLVEZ, F. (1990). «De com degué naixer i es va estructurar la villa de Castelló». *Homenaje a F. Esteve i Gálvez. Anuario de 1989-1990 del Ateneo de Castelló*, núm. 3. Castelló, p. 19-64.
- ESTY, W. W. (1986). «Estimation of the size of a coinage: a survey and comparison of methods». *NC*, p. 185-215.
- (1997). «Statistics in Numismatics». *A Survey Of Numismatic Research 1990-1995*. Berlín, p. 817-823.
- FALOMIR, V.; VICENT, J. (1978). «La col·lecció numismàtica Alloza: Museu de Belles Arts de Castelló (1)». *CPAC*, 5, p. 333-358.
- FERNÁNDEZ y DOMINGO, D. (1867). *Anales o historia de Tortosa, desde su fundación hasta nuestros días*. Barcelona.
- FERRER, N. (1888). «Visita a las ruinas de Bisgargis». *Almanaque de «Las Provincias»*. València, p. 266-269.
- FLAMSTEAD, C.; SEYMOUR, R. (1961). *Titi Livi, Ab Urbe Condita. Recognoveruntet adnotatione critica instruxerunt*, v. III, L. XXI-XXV. Oxford.
- FLÓREZ, E. (1757). *Medallas de las colonias, municipios y pueblos antiguos de España*, vol. I. Madrid.
- GALSTERER, H. (1971). *Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der Iberischen Halbinsel*. *MF*, 8. Berlín.
- GANDÍA, E. (1926). *Diari de les excavacions d'Empúries. Any 1926*. [Diari manuscrit conservat al Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries].
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1949). *Esculturas romanas de España y Portugal* (2 vols). Madrid.
- (1963). «Dos problemas de la romanización de Tarragona: las colonias de Tarraco y Dertosa». *Boletín Arqueológico*, 77-84, p. 3-5.
- GARCÍA MERINO, C. (1995). «Material numismático de las excavaciones de la casa de los plintos de Uxama (Soria)». A: GARCÍA-BELLIDO, M. P.; CENTE-

- NO, R. M. S. (ed.). *La moneda hispánica. Ciudad y territorio*. Anejos AEs-pA, XIV, p. 191-198.
- GENERA, M. (1982). «Inventari arqueològic de la Ribera d'Ebre». *Fonaments*, 3, p. 47-133.
- (1984). «El jaciment de Barrugat: noves dades per al coneixement de la Tortosa d'època romana». *Pyrenae*, 19-20, p. 287-288.
- (1985). «Estat actual de la recerca sobre la Dertosa romana». *Quaderns d'Història Tarraconense*, v, p. 135-144.
- (1990). «Barrugat, Bitem-Tortosa (Baix Ebre)». *Butlletí Arqueològic*, 12, p. 194-195.
- (1991). *L'Ebre final: del Paleolític al món romà*, «Col·lecció Dertosa», 37. Tortosa: Institut d'Estudis Dertosencs.
- (1998). «Anàlisi dels trets diferencials dels models d'ocupació i transformació del territori durant l'època romana a l'Ebre final: Dertosa i el seu territori». *Citerior*, 2. Tarragona, p. 199-226.
- GENERA, M.; CAMPO, M. (1980). «Hallazgos monetarios en la Font de n'Horta (Tarragona)». *II Simposi Numismàtic de Barcelona*. Barcelona, p. 203-209.
- GENERA, M.; ARBELOA, J. M. V. (1987). «L'estat actual de la investigació arqueològica sobre la Dertosa romana i la seva àrea d'influència». *Tribuna d'Arqueologia 1986-1987*. Barcelona, p. 81-90.
- GIARD, J. B. (1967). «Le trésor de Port-Haliguen contribution a l'étude du monnayage d'Auguste». *RN*, p. 119-139.
- GIL FARRÉS, O. (1966). *La moneda hispánica en la Edad Antigua*. Madrid.
- GOMIS, M. (1993). «El monetario del Museo de Nules: contribución al estudio de la circulación monetaria de la zona». *GN*, 111, p. 55-66.
- (1996). «Osicerda: un ejemplo de acuñaciones hispanorromanas en época de Tiberio». *GN*, 122, p. 29-46.
- (1997). *La ceca de Ercavica*. Barcelona-Madrid.
- GONZÁLEZ, J. (1984). «Tabula Siarensis, Fortunales Siarensis et Municipia Civium Romanorum». *ZPE*, 55.
- GRANT, M. (1946). *From Imperium to Auctoritas*. Cambridge.
- (1950). *Aspects of Principate of Tiberius*. Nova York.
- GUADÁN, A. M. de (1960). *Tipología de las contramarcas en la Numismática ibero-romana*. Madrid.
- (1969). *La Numismática Ibérica e Ibero-romana*. Madrid.
- (1980). *La moneda ibérica*. Madrid.
- GURT, J. M.; PADRÓS, J. (1993). «Significació de les monedes dins del context

- arqueològic. L'exemple de Baetulo». *Homenatge a Miquel Tarradell*. Barcelona, p. 695-715.
- HEISS, A. (1870). *Description Generale des Monnaies Antiques de l'Espagne*. París.
- HILL, G. F. (1931). *Notes of the Ancient Coinage of Hispania Citerior*. Nova York.
- HOWGEGO, C. (1985). *Greek Imperial Countermarks*. Londres.
- HÜBNER, A. (1869). *Corpus Inscriptionum Latinarum. II. Inscriptiones Hispaniae Latinae*. Berlín.
- KINNS, P. (1983). «The Amphictionic Coinage Reconsidered». *NC*, p. 1-22.
- LEÓN, C.; CABRERA, P. (1991). «Las naves mercantes romanas». A: AA. VV. *Saguntum i el Mar*. València, p. 19-25.
- LLORENS, M. M. (1987a). *La ceca de Ilici*. València.
- (1987b) «Estimación del número de cuños originales y volumen monetario de la ceca de Ilici». *Lucentum*, VI, p. 165-181.
- (1994a). *La ciudad romana de Carthago Nova: las emisiones romanas*. Múrcia.
- (1994b). «Las emisiones de Carthago Nova: uso y función de la moneda cívica». *Actas del IX CNN*. Elx, p. 131-142.
- LLORENS, M. M.; RIPOLLÈS, P. P. (1989). «Saguntum: las acuñaciones de Tiberio». *Homenatge A. Chabret 1888-1988*. València, p. 157-206.
- LLORENTE, T. (1887). *Valencia. Sus monumentos y su arte; su naturaleza e historia*. Barcelona.
- MAJUREL, R. (1980). «Graffite et contramarque sur monnaies d'Obulco et d'Italica». *Act. Num.*, 10, p. 61-65.
- MALUQUER, J. (1965). «Una vasija excepcional del poblado ibérico de Mas Boscà». *Pyrenae*, 1, p. 129-138.
- MANGANARO, G. (1988). «Le tavole finanziarie di Tauromenion». *Comptes et inventaires dans la cité grecque*. Neuchâtel-Genève, p. 155-190.
- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J. (1993). *Ampurias romana. Historia, arquitectura y arqueología*. Sabadell.
- MARÍN, M. A. (1988). *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania Republicana*. Granada.
- MAROT, T. (1997). «Circulació i utilització quotidiana de la moneda a l'Hispania de l'època d'August». *La moneda en temps d'August*. Barcelona, p. 129-155.
- MARTORELL y DE LUNA, F. (reimp. 1925). *Historia de la Antigua Hibera*. Tortosa, 1626.

- MATEU I LLOPIS, F. (1948). «Hallazgos monetarios V». *Ampurias*, IX-X, p. 55-95.
- (1951). «Hallazgos monetarios VI». *Ampurias*, XIII, p. 203-251.
- (1958). «Hallazgos monetarios XVII». *Num. Hisp.*, VIII, 15-16, p. 151-164
- (1960). «Hallazgos monetarios XVIII». *Num. Hisp.*, IX, 18, p. 179-197.
- (1967). «Hallazgos monetarios XX». *Num. Hisp.*, XI, 21, p. 45-74.
- (1972). «Hallazgos monetarios XXII». *Numisma*, 114-119, p. 127-154.
- (1981). «Hallazgos monetarios XXVI». *Numisma*, 168-173, p. 89-136.
- MATTINGLY, H. (1983) «Roman Pollentia: Coinage and History». *Pollentia. Estudio de sus materiales, t. Sa Portella. Excavaciones 1957-1963*. Mallorca.
- MAYER, M.; RODÀ, I. (1985a). «Consideraciones sobre el conjunto epigráfico de Dertosa». *XVII CNA, Logronyo 1983 [Saragossa, 1985]*, p. 701-737.
- (1985b). «L'epigrafia romana a Catalunya, estat de la qüestió i darreres novetats». *Fonaments*, 5, p. 163-186.
- (1986). «La romanització a Catalunya. Algunes qüestions». *VI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà, 1984, p. 339-351.
- MIRAVALL, R. (1984). «Intervenció arqueològica al sòl del Patronat de Tortosa». *Quaderns d'Història Tarraconense*, v, p. 207-222.
- (1986). *Tortosa, any zero*. «Col·lecció Dertosa», 23. Tortosa.
- (1988). *Necròpolis, sepultures i inhumacions a Tortosa*. «Col·lecció Dertosa», 28, Tortosa.
- MONTERRAT, J. (4 d'abril de 1919). «Una moneda inédita de la regió dertosenesa». *La Zuda*.
- (Desembre de 1927). «Una nueva moneda hispano-romana de la regió tortosina». *La Zuda*, 166.
- OLCINA, P.; RIPOLLÈS, P. P. (1988). «Análisis metalográficos de las cecas de Saitabi, Ilici y Carthago Nova». *Saguntum*, 21, p. 417-426.
- ORNA-ORNSTEIN, J. (1995). «Ships on Roman Coins». *Oxford Journal of Archaeology*, 14-2, p. 179-200.
- PENA, M. J. (1989). «Avieno y las costas de Catalunya y Levante. I. Tyrichae: ΤΥΡΙΚΑΙ, ¿LA TIRIA?». *Faventia*, 11, p. 9-21.
- PLA BALLESTER, E. (1968). «La Moleta». *Programa de Festejos de Forcall*.
- PLANAS PALAU, A.; MARTÍN MAÑANES, A. (1991). *Las monedas de otras cecas encontradas en Ibiza por Angel Martín Mañanes*. Eivissa.
- POMEY, P. (Juliol-agost, 1978). «Les navires de commerce romains». A: AA. VV. *La navigation dans l'Antiquité. Les dossiers de l'Archeologie*, 29.
- POMEY, P. (dir.) (1997). *La Navigation dans l'Antiquité*. Aix-en-Provence.

- RINGEL, J. (1984). *Marine Motifs on Ancient Coins at National Maritime Museum Haifa*. Haifa, p. 9.
- RIPOLL, E.; NUIX, J. M.; VILLARONGA, L. (1973-74). «Las monedas partidas procedentes de las excavaciones de Emporion». *Numisma*, 120-131, p. 75-90.
- (1980). «Les contramarques «dofí» i «DD» de les monedes d'Emporion». *RSL*, 1-4, p. 53-63.
- RIPOLLÈS, P. P. (1980). *Circulación monetaria en tierras valencianas durante la Antigüedad*. Barcelona.
- (1982a). *La circulación monetaria en la Tarraconense Mediterránea*. *TV SIP*, 77. València.
- (1982b). «Corpus Nummorum Hispanorum. I. Medagliere Vaticano». *Italice*, 16, p. 87-118.
- (1991). «Los tipos navales en las monedas de Arse-Saguntum». A: AA. VV. *Saguntum i el Mar*. València, p. 26-31.
- (1992). «Nous anàlisis metal·logràfics: Untikesken, Kese i Saguntum». *Saguntum*, 25, p. 133-137.
- (1993). «Hispania: las acuñaciones locales y la financiación de las rei publicae». *RIN*, 94, p. 295-306.
- (1998). «Las acuñaciones cívicas romanas de la península Ibérica (44 aC-54 dC)». A: AA. VV. *Historia monetaria de Hispania Antigua*. Madrid, p. 335-395.
- (1999). «El uso de la moneda en la Vía Augusta: el tramo Saguntum-Intibili». A: CENTENO, R. M. S.; GARCÍA-BELLIDO, M. P. i MORA, G. (coord.) *Rutas, ciudades y moneda en Hispania*. *Anejos AespA*, XX, p. 259-268.
- RIPOLLÈS, P. P.; ABASCAL, J. M. (1995). «Metales y aleaciones en las acuñaciones antiguas de la península Ibérica». *Saguntum*, 29, *Homenatge a la Pra. Dra. Milagro Gil-Masarell Boscà*, vol. 1, p. 131-155.
- (1996). *Las monedas de la ciudad romana de Segobriga (Saelices, Cuenca)*. Barcelona-Madrid.
- (1999). «Varia metallica (III): anàlisis de monedes provincials romanes d'Hispania». *Act. Num.*, 29, p. 49-58.
- RIPOLLÈS, P. P.; MUÑOZ, J.; LLORENS, M. M. (1990). «Estimación del número original de cuños utilizados en las acuñaciones provinciales romanas de Hispania. Avance de resultados». *GN*, 97-98, p. 35-43.
- (1993). «The original number of dies used in the Roman Provincial Coinage of Spain». *XI CIN*, Brussel·les, 1991 [Louvain-la-Neuve, 1993], p. 315-324.

- ROLDÁN HERVÁS, J. M. (1975). *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la península Ibérica*. Madrid.
- SCHULTEN, A. (1922). *Fontes Hispaniae Antiquae*, vol I: «Avieno: Ora Maritima». Barcelona.
- (1935). *Fontes Hispaniae Antiquae*, vol. 3: «Las Guerras de 237-154 a. de JC.» Barcelona.
- (1937). *Fontes Hispaniae Antiquae*, vol. 4: «Las Guerras de 154-72 a. de JC.» Barcelona.
- (1940). *Hispaniae Antiquae*, vol. 5: «Las Guerras de 72-19 a. de JC.» Barcelona.
- SELLWOOD, D. G. (1963). «Some experiments in Greek minting technique». *NC*, p. 217-231
- SOLANA, J. M. (1989). «Colonización y municipalización bajo César y Augusto: Hispania Citerior». A: AA. VV. *Aspectos de la Colonización y Municipalización de Hispania*. Mérida, p. 71-106.
- SUTHERLAND, C. H. V. (1939). *The Romans in Spain*. Londres.
- STYLOW, A. U. (1990). «Apuntes sobre el urbanismo de la Corduba romana». A: TRILLMICH, W.; ZANKER, P. (ed.), *Stadtbild und Ideologie*. Kolloquium in Madrid 1987 [Munich, 1990], p. 259-282.
- TARRADELL, M. (1978). *Les ciutats romanes dels Països Catalans*. Barcelona.
- TORR, C. (1964). *Ancient Ships*. Cambridge, 1895 (reed. Chicago, 1964).
- TOVAR, A. (1989). *Iberische Landeskunde. Segunda Parte. Las tribus y ciudades de la Antigua Hispania*. Vol. 3.— *Tarraconensis*. Baden-Baden.
- VIGO LLAGOSTERA, J. M. (1952). «Los resellos de las monedas antiguas de Hispania». *Numisma*, 5, p. 33-40.
- VILLARONGA, L. (1979). *Numismática Antigua de Hispania*. Barcelona.
- (1977). *The Aes Coinage of Emporion*, *BAR IS*, 23, Oxford.
- (1983). *Les monedes ibèriques de Tàrraco*. Tarragona.
- (1994). *Corpus Nummum Hispaniae ante Augusti Aetatem*. Madrid.
- VIVES, A. (1926). *La moneda hispánica*. Madrid.

I. EMISSIÓ. I.1

1a

5a

1b

6a

2a

7a

3a

8a

4a

9a

9f

11d

10a

12a

11a

13a

AE4

I.2

1a

II. EMISSIÓ. II.1

1a

6a

2a

8a

3a

9a

4a

10a

5a

11a

12a

16a

13a

17a

13b

18a

14a

19a

15a

20a

22a

27a

23a

28a

24b

29a

25a

30a

26a

31a

32a

37a

33a

38a

34a

39a

35a

40a

36a

41a

42a

44a

43a

45a

I.2

1a

2a

3a

4a

Monedes falses

F1b

F2a

F2b

F3a

F3b

F4a

F4b

F5a

F5b

F8

AQUESTA OBRA S'HA ACABAT D'IMPRIMIR
A L'OBRA DOR DE LIMPERGRAF, SL
A BARBERÀ DEL VALLÈS
EL DIA 28 DE FEBRER DE 2001

